

KAPITOLA TŘETÍ

Zdroje národního vědomí

Rozvoj výroby tištěného slova se sice stává klíčem k vytváření zcela nových představ simultánnosti, nicméně stále jsme ještě v bodě, kdy pouze může vzniknout „horizontálně sekulární“ společenství, které se posunuje „napříč časem“. Proč však právě národ získal v rámci tohoto typu společenství takovou popularitu? Faktory, které k tomu vedly, jsou zjevně velmi složité a různorodé. Můžeme ale najít silné důkazy, že podstatnou roli v tomto procesu sehrála převaha kapitalismu.

Jak jsme již poznamenali, do roku 1500 bylo vytištěno nejméně 100 milionů knih,¹ což předznamenalo počátek Benjaminova „věku technické reprodukovatelnosti“. Pokud vědění rukopisů bylo vzácnou a tajemnou tradicí, vědění technologie tisku žilo z reprodukovatelnosti a šíření.² Pokud, jak se domnívají Febvre a Martin, bylo do roku 1600 vytištěno až na 200 milionů svazků, potom se nemůžeme divit názoru Francise Bacona, že knihtisk změnil „vzezření a stav světa“.³

¹ V té části Evropy, kde žili knihtisk, žilo tehdy kolem 100 milionů obyvatel. Febvre a Martin, *The Coming of the Book*, s. 248–249.

² Charakteristické jsou *Cesty Marka Pola*, které do svého prvního vytištění v roce 1559 zůstávaly ve značné míře neznámé. Polo, *Travels*, s. xiii.

³ Citováno in: Eisensteinová, „Some Conjectures“, s. 56.

Vydávání knih bylo jednou z ranějších forem kapitalistického podnikání, v níž působila veškerá neklidná touha kapitalismu po nových trzích. První tiskárny zakládaly pobočky po celé Evropě a „tímto způsobem byla vytvořena v pravdě „mezinárodní“ nakladatelství, která zcela ignorovala hranice států“.⁴ A protože se období let 1500–1550 vyznačovalo neobyčejnou prosperitou, nakladatelské podnikání mělo na tomto obecném rozmachu svůj podíl. „Více než kdykoli jindy“ šlo o „velké průmyslové odvětví, které ovládali bohatí kapitalisté“.⁵ Je přirozené, že „knihkupci se v první řadě zajímali o zisk a o to, aby své výrobky prodali. Proto především vyhledávali taková díla, která zajímala co největší okruh jejich současníků.“⁶

Z počátku se odbytí stala gramotná Evropa – široká, třebaže velmi „tenká“ vrstva čtenářů latiny. Nasycení tohoto trhu trvalo přibližně 150 let. Latinu neurčovala pouze její posvátnost, ale také to, že šlo o jazyk bilingvních mluvčích. Relativně malé množství z nich hovořilo latinsky od narození a jistě si dovedeme představit, že ještě menšímu množství lidí se v tomto jazyce zdály sny. V 16. století byl podíl bilingvních mluvčích na celkovém počtu obyvatelstva poměrně malý. Je velmi pravděpodobné, že nebyl větší, než je jejich podíl na celkovém počtu obyvatelstva v dnešní době a než bude v následujících stoletích – a to i navzdory proletářskému internacionalismu. Stejně jako nyní, tak i tehdy podstatná část lidstva hovořila jen svým mateřským jazykem. Z hlediska logiky kapitalismu je tedy zřejmé, že jakmile se nasytil trh elitních čtenářů v latině, začalo se nabízet potenciálně obrovské odbytí, které představovaly tyto jednojazyčné masy. Protireformace samozřejmě podpořila dočasně oživení výroby knih v latině, nicméně už v polovině 17. století tento trend začínal upadat a knihovny zanícených katolíků již byly poměrně přeplněné. Celoevropský nedostatek peněz mezitím přinutil

⁴ Febvre a Martin, *The Coming of the Book*, s. 122. (Původní text však jednoduše hovoří o „par-dessus les frontières. *L'Apparition*, s. 394.)

⁵ *Ibid.*, s. 187. Text originálu hovoří o „puissants“ (mocných), a nikoli o „bohatých“ kapitalistech. *L'Apparition*, s. 281.

⁶ „Zavedení tisku bylo tudíž v tomto ohledu určitým stadiem na cestě k naší současné společnosti masové spotřeby a standardizace.“ *Ibid.*, s. 259–260. (V textu originálu se píše „une civilisation de masse et de standardisation“, což by mohlo být lépe převezeno jako „standardizovaná, masová civilizace“. *L'Apparition*, s. 394.)

čtenáře, aby stále více uvažovali o tom, že budou prodávat levné edice knih psaných v místních jazycích.⁷

Revoluční síla kapitalismu, směřující k místním jazykům, získala další podnět v podobě tří faktorů, z nichž dva přímo přispěly ke vzniku národního vědomí. Prvním a v konečném důsledku nejméně důležitým faktorem byla změna samotného charakteru latiny. Díky oslavení humanistů, kteří oživovali rozsáhlou oblast literatury předkřesťanské antiky a šířili tuto literaturu prostřednictvím trhu tištěného slova, začala transevropská inteligence novým způsobem oceňovat propracované stylistické výkony klasických spisovatelů. Latina, o níž ve svém psaném projevu usilovali, byla stále více latinou ciceronskou a z tohoto důvodu se také stále více vzdalovala církevnímu i vědnímu životu. Tím nabyla na ezoteričnosti, která se zcela lišila od ezoterického charakteru církevní latiny v době středověku. Tajemnost starší latiny totiž nespočívala v tom, čím se zabývala a jakým stylem o tom pojednávala, nýbrž šlo o to, že se vůbec vyskytovala v psané podobě – tedy že měla status *textu*. Nyní však začala být tajemná kvůli tomu, co se v ní píše – kvůli jazyku jako takovému.

Druhým faktorem byl vliv reformace, která do značné míry zároveň vděčila za svůj úspěch kapitalismu technologie tisku. Před věkem knihtisku vyhrával Řím v západní Evropě snadno každou válku proti kacířství, protože vždycky měl lepší vnitřní systém komunikace než jeho vyzývatelé. Když však v roce 1517 přibil Martin Luther své teze na dveře kostela ve Wittenbergu, byly okamžitě vytištěny v německém překladu a „během dvou týdnů [je bylo možné] vidět po celé zemi“.⁸ V průběhu dvou desetiletí, od roku 1520–1540, vyšlo v němčině třikrát tolik knih než v letech 1500–1520, což byla změna, v níž Luther jednoznačně sehrál nejdůležitější roli. Jeho díla tvořila nejméně třetinu *všech* knih v německém jazyce, které se prodaly v období let 1518–1525. V letech 1522–1546 se celkově objevilo 430 vydání jeho překladů Bible (ať už šlo o celý překlad, nebo jen o jeho část). „Poprvé můžeme hovořit o masové čtenářské obci a o jistém druhu populární literatury, kterou má na dosah každý.“⁹

⁷ *Ibid.*, s. 195.

⁸ *Ibid.*, s. 289–290.

⁹ *Ibid.*, s. 291–295.

Luther se tak vlastně stal prvním autorem bestsellerů, o němž se to vědělo. Jinými slovy, stal se prvním spisovatelem, který mohl „prodávat“ své nové knihy na základě svého jména.¹⁰

Luther byl tedy v čele a jiní ho rychle následovali, čímž byla zahájena nábožensko-propagandistická válka kolosálních rozměrů, která v následujícím století zuřila po celé Evropě. V této titánské „bitvě o mysl lidí“ byl protestantismus vždycky v zásadě v ofenzivě. Věděl totiž, jak využít rozšiřující se trh s tištěným slovem v místních jazycích, jenž byl výtvorem kapitalismu, zatímco protireformace pouze bránila „latinskou citadelu“. Symbolem této skutečnosti je vatikánský *Index Librorum Prohibitorum*, tedy nový seznam, který si vynutila právě podvrtná činnost knihtisku a k němuž neexistuje žádný protestantský protějšek. Nejlépe tuto psychózu z pocitu obležení naznačuje panikařský zákaz tištění jakýchkoli knih, který pod trestem smrti oběšením vydal ve svém království František I. Důvodem tohoto zákazu – a zároveň jeho neúčinnosti – byla východní hranice jeho říše, jíž obklopovaly protestantské státy a města produkující obrovskou záplavu tištěných textů, které bylo možné do země propašovat. Jen v samotné Kalvínově Ženevě bylo v letech 1533–1540 vydáno pouhých 42 edic, ale toto číslo se v letech 1550–1564 zvýšilo na 527 – a v roce 1564 již na plno pracovalo nejméně 40 samostatných dílen vybavených tiskařskými lisami.¹¹

Koalice protestantismu a kapitalismu technologie tisku, která využívala levných populárních edic, rychle vytvořila novou rozsáhlou čtenářskou obec, k níž v neposlední řadě patřili obchodníci a ženy, pro které bylo příznačné, že neovládají latinu vůbec nebo ji ovládají jen velmi málo. Tuto čtenářskou obec zároveň mobilizovala pro určité politicko-náboženské cíle. Z toho nutně plyne, že otřesena až k samotným základům nebyla pouze církev. Totéž zemětřesení vyvolaly i první evropské nedynastické a neměstské státy – Spojené provincie nizozemské a Commonwealth anglických puritánů. (Panika Františka I. se týkala stejně tak politiky jako náboženství.)

¹⁰ Odtud byl pouze krůček k situaci, která nastala v 17. století ve Francii, kde Corneille, Molière a La Fontaine mohli prodávat rukopisy svých tragédií a komedií přímo nakladatelům, který je kupoval jako skvělou investici vzhledem k pověsti, již se jejich autoři na trhu těšili. *Ibid.*, s. 161.

¹¹ *Ibid.*, s. 310–315.

3. Třetím faktorem bylo pomalé, geograficky nerovnoměrné šíření místních jazyků, které jistí dobře postavení, rádoby absolutističtí monarchové začali využívat jako nástroje správní centralizace. Je vhodné si připomenout, že univerzalita latiny ve středověké západní Evropě nikdy nekorespondovala s žádným univerzálním politickým systémem. Velmi poučný je rozdíl oproti císařské Číně, kde se ve značné míře překrývala působnost mandarínské byrokracie a „malovaných“ čínských znaků. Politická rozdrobenost západní Evropy po zániku Západoorímské říše měla ve skutečnosti za následek to, že žádný panovník si nemohl latinu monopolizovat a prohlásit ji pouze za svůj vlastní státní jazyk. K náboženské autoritě latiny tudíž nikdy neexistoval žádný skutečný politický protějšek.

Vznik administrativních místních jazyků předcházel jak vzniku tištěného slova, tak náboženským otřesům 16. století, a musíme ho tedy považovat (alespoň zpočátku) za nezávislý faktor postupného narušování představy náboženského společenství. Současně nic nenažnačuje, že tam, kde k tomuto rozšíření funkce místního jazyka došlo, působily jakékoli hluboce zakořeněné ideologické, nebo dokonce protonacionalistické podněty. Příklad „Anglie“ na severozápadním okraji latinské Evropy je v tomto ohledu obzvláště názorný. Před normanským zábořem byla soudním, literárním a administrativním jazykem anglosaština. Během dalších sto padesáti let se prakticky všechny královské dokumenty sepisovaly v latině. Státní latinu nahradila v letech 1200–1350 normanská francouzština. Postupným prolínáním tohoto jazyka cizí vládnoucí vrstvy s anglosaštinou porobeného obyvatelstva mezitím vznikla raná angličtina. Toto splynutí umožnilo novému jazyku, aby po roce 1362 dostal šanci jako jazyk soudů – a také v parlamentu při zahajovacím ceremonálu. V roce 1382 následovala Wiklefova *rukopisná bible* psaná místním jazykem.¹² Je nezbytné mít na paměti, že v tomto sledu událostí šlo o posloupnost „státních“, a nikoli „národních“ jazyků a že stát, o kterém je řeč, nepokrýval v různých dobách pouze dnešní Anglii a Wales, ale také části Irska, Skotska a Francie. Je zjevné, že latinu, normanskou francouzštinu nebo ranou angličtinu valná většina porobeného obyvatelstva žijícího na těchto územích neovládala vůbec nebo jen velmi

¹² Seton-Watson, *Nation and States*, s. 28–29; Bloch, *Feudal Society*, I, s. 75.

málo.¹³ Moc Londýna byla z „Francie“ smetena až téměř sto let *poté*, co k tomuto politickému povýšení rané angličtiny došlo.

K podobnému vývoji došlo i na Seině, i když v poněkud pomalejším tempu. Jak Bloch ironicky poznamenává, „francouzština, tedy jazyk, kterému od doby, kdy byl pokládán za pouhou vulgární formu latiny, trvalo celá staletí, než pozvedl sám sebe k literární důstojnosti“,¹⁴ se stala oficiálním jazykem soudních dvorů až v roce 1539, kdy František I. vydal svůj edikt z Villers-Cotterêts.¹⁵ V dalších dynastických říších latina přežila ještě mnohem déle – za vlády Habsburků prakticky až do 19. století. V jiných zase převládly „cizí“ místní jazyky: jazykem dvora Romanovců byla v 18. století francouzština a němčina.¹⁶

Ve všech případech se tato „volba“ jazyka projevuje jako postupný, neuvědomělý, pragmatický a občas dokonce náhodný proces. V tomto ohledu se naprosto lišila od uvědomělé jazykové politiky monarchů 19. století, kteří čelili vzniku nepřátelského lidového jazykového nacionalismu (viz kapitola 6). Jedním ze zcela zřetelně odlišných znaků je to, že staré administrativní jazyky byly prostě a *pouze administrativními jazyky* – šlo tedy o jazyky, které používalo úřednictvo pro úřednické účely z čistě praktických důvodů, jež se týkaly pouze jich samotných. Nikoho ani nenapadlo tento jazyk systematicky vnucovat poddaným, kteří žili na různých územích, jimž panovník vládl.¹⁷ Nícméně povýšení místních jazyků do role „jazyků moci“ a skutečnost, že v této roli začaly v jistém smyslu konkurovat latině (francouzština v Paříži, [raná] angličtina v Londýně) přispěly k rozkladu představ křesťanského společenství.

V zásadě je však pravděpodobné, že ezoterizace latiny, reformace a nahodilý vývoj administrativních místních jazyků má v našem kontextu určitý význam hlavně v negativním smyslu – všechny tyto vlivy pomohly sesadit z trůnu latinu. Je docela možné uvažovat o vzniku představ nových, národních společenství i bez všech těch-

¹³ Neměli bychom předpokládat, že k tomuto administrativnímu sjednocení prostřednictvím místního jazyka došlo okamžitě a že bylo dosaženo v plné míře. Je nepravděpodobné, že při správě území Guyenne, jemuž vládl Londýn, se jako hlavní jazyk vůbec někdy používala raná angličtina.

¹⁴ Bloch, *Feudal Society*, I, s. 98.

¹⁵ Sinton-Watson, *Nations and States*, s. 48.

¹⁶ *Ibid.*, s. 83.

¹⁷ To nám vhodným způsobem potvrzuje František I. Jak jsme již viděli, v roce 1535 zakázal veškerý tisk knih a o čtyři roky později nařídil, aby se z francouzštiny stal jazyk jeho soudů!

to faktorů nebo alespoň bez některých z nich. V pozitivním smyslu tento vznik umožnila sice napůl náhodná, ale zato velmi výbušná interakce mezi výrobním systémem a výrobními vztahy (kapitalismus), technologií komunikace (tištěné slovo) a osudovou různorodostí lidských jazyků.¹⁸

Tento prvek osudovosti je zcela zásadní. Ať již byl totiž kapitalismus schopen jakýchkoli nadlidských výkonů, ve smrti a v jazycích nacházel dva vytrvalé protivníky.¹⁹ Konkrétní jazyky mohou vymřít a lze je i vyhladit, ale možnost všeobecného jazykového sjednocení lidstva nikdy neexistovala – a neexistuje. Tato vzájemná nesrozumitelnost však nebyla historicky téměř důležitá, dokud kapitalismus a technologie tisku nevytvořily jednojazyčnou masovou čtenářskou veřejnost.

Osudovost je nutné mít na paměti v tom smyslu, že jde o *obecnou* podmínku spočívající v nenapravitelné jazykové různosti. Bylo by však chybou klást rovnítko mezi touto osudovostí a běžným prvkem nacionalistických ideologií, který zdůrazňuje prapůvodní osudovou danost *konkrétních* jazyků a jejich spojení s *konkrétní* územní jednotkou. Zcela zásadní roli zde hraje *souhra* osudovosti, technologie a kapitalismu. Různost mluvených jazyků – těch jazyků, které pro jejich mluvčí byly (a jsou) osnovou a látkou jejich životů – byla v Evropě před vynálezem knihtisku – a samozřejmě také všude jinde ve světě – přímo obrovská. Byla tak obrovská, že kdyby se kapitalismus technologie tisku pouze býval snažil využít každý potenciální trh mluveného místního jazyka, zůstal by kapitalismem nepatrných rozměrů. Tyto rozmanité idiolekty měly však tu schopnost, že z nich šlo v přesně určených mezích smontovat „tištěné jazyky“, jichž bylo co do počtu daleko méně. Právě nahodilost jakéhokoli systému znaků, který vyjadřuje zvuky, tento montážní proces značně ulehčila.²⁰ (Čím jsou zároveň znaky ideografičtější, tím je potenciální montáž-

¹⁸ Nešlo o první „náhodu“ tohoto typu. Febvre a Martin upozorňují na to, že zatímco existence buržoazie byla v Evropě zcela patrná již koncem 13. století, papír se začal obecně používat až na konci 14. století. Teprve hladký rovný povrch papíru umožnil masovou reprodukci textů a obrazů – a k tomu došlo až za dalších 75 let. Papír však nebyl evropským vynálezem. Doplnul sem přes islámský svět z jiných dějin – z dějin Číny. *The Coming of the Book*, s. 22, 30 a 45.

¹⁹ V nakladatelském světě ještě neexistují obrovské nadnárodní spoječnosti.

²⁰ Užitečný rozbor tohoto problému najdeme in: S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, kapitola 5. To, že se znak *ough* vyslovuje ve slovech *although*, *bough*, *lough*, *rough*, *cough* a *hiccough* různě, ukazuje jednak různost idiolektů, z nichž se vyvinul dnes již standardní nuplický pravopis, a jednak ideografický charakter konečného produktu.

ní zóna rozlehlejší. Můžeme zde objevit sestupnou hierarchii – od algebry přes čínštinu a angličtinu k pravidelným slabikám francouzštiny a indonéštiny.) Pro tuto montáž místních jazyků byl nejvhodnějším prostředkem kapitalismus, jenž v mezích vynucených gramatikou a syntaxí, vytvořil technicky reprodukovatelné tištěné jazyky, které bylo možné šířit prostřednictvím trhu.²¹

Tištěné jazyky se staly základem národního vědomí ze třech odlišných důvodů. Především vytvořily jednotná pole směny a komunikace na nižší úrovni, než byla latina, ale zároveň stály výše než mluvené místní jazyky. Mluvčí obrovského množství rozličných francouzštin, angličtin nebo španělštin, kterým mohlo připadat obtížné, ba přímo nemožné se ve vzájemném rozhovoru domluvit, byli náhle schopni se dorozumět prostřednictvím tištěného slova a papíru. Přitom si postupně začali uvědomovat přítomnost stovky tisíc či dokonce milionů lidí ve svém konkrétním jazykovém poli a současně také to, že do tohoto pole patří *pouze tyto* statisíce či miliony lidských bytostí. Tito spolučtenáři, s nimiž byli spojeni prostřednictvím technologie tisku, tvořili svou sekulární viditelnou neviditelností zárodek představy národního společenství.

Za druhé: kapitalismus technologie tisku poskytl jazyku určitou novou stabilitu, s jejíž pomocí časem vznikl pro subjektivní ideu národa naprosto zásadní obraz starobylosti. Jak nám připomínají Febvre a Martin, tištěná kniha si udržovala stálou formu, jíž bylo možné jak v časovém tak prostorovém smyslu donekonečna reprodukovat. Už nepodléhala „nevědomě modernizačním“ zvykům klášterních písařů, které měly zcela individuální povahu. Důsledek byl ten, že zatímco se francouzština 12. století výrazně lišila od francouzštiny, jíž psal Villon v 15. století, v 16. století se tempo změn výrazně zpomalilo. „V 17. století již evropské jazyky obecně existovaly ve své moderní podobě.“²² Jinými slovy, po celá tři staletí na těchto

²¹ To, že „...nejvhodnějším prostředkem byl kapitalismus“ tvrdím po zralé úvaze. Jak Steinberg, tak Eisensteinová se blíží teomorfizaci „tisku“ jakožto tisku v podobě ducha moderní historie. Febvre a Martin nikdy nezapomínají, že v pozadí tištěného slova stojí tiskárny a nakladatelské firmy. Stojí za to si v tomto kontextu připomenout, že ačkoli byla technologie tisku poprvé vynulována v Číně – zřejmě 500 let před tím, než se objevila v Evropě – neměla žádný výrazný, natož revoluční vliv právě proto, že tam neexistoval kapitalismus.

²² *The Coming of the Book*, s. 319. Srov. *L'Apparition*, s. 477: „Au XVIIe siècle, les langues nationales apparaissent un peu partout cristallisées.“

ustálených tištěných jazycích tak říkajíc zasychala vrstva laku. Slova našich předků ze 17. století jsou pro nás mnohem srozumitelnější, než pro Villona slova jeho předchůdců ze století dvanáctého.

Za třetí: kapitalismus technologie tisku vytvořil jazyky moci, které se zcela lišily od starších místních administrativních jazyků. Každému tištěnému jazyku byly některé dialekty nutně „bližší“ a ovládly jeho konečnou formu. Jejich znevýhodnění sourozenci, které stále ještě bylo možné přizpůsobit vznikajícímu tištěnému jazyku, ztratily svou prestiž především proto, že neúspěšně (nebo jen relativně úspěšně) trvaly na své tištěné podobě. Ze „severozápadní němčiny“ se stala Platt Deutsch, tedy převážně mluvená a tudíž nespisovná němčina, neboť na rozdíl od mluvené češtiny ji bylo možné přizpůsobit němčině tištěné. Vysoká němčina, kultivovaná angličtina (King's English) a později například (standardní) centrální thajština představovaly jazyky, jimž se dostalo povýšení a nového prominentního politicko-kulturního postavení. (Z tohoto důvodu se jisté „sub“-nacionální skupiny v Evropě na konci 20. století snaží změnit své druhořadé postavení tak, že se prosazují v oblasti tištěného slova – a v rozhlase.)

Nezbývá než zdůraznit, že pokud jde o ustálení tištěných jazyků a rozrůznění jejich vzájemného postavení, šlo zpočátku většinou o neuvědomělé procesy, které vyplývaly z výbušné interakce kapitalismu, technologie a různosti lidských jazyků. Jak tomu ale v dějinách nacionalismu v mnoha ohledech bývá, jakmile už jednou tyto tištěné jazyky „existovaly“, mohly se stát formálním vzorem, který bylo možné napodobovat – a tam, kde to bylo účelné, také vědomě v machiavelistickém duchu využívat. Thajská vláda v dnešní době aktivně brání snahám zahraničních misionářů, kteří chtějí thajským menšinám v horských kmenech poskytnout vlastní transkripční systémy a rozvinout tak publikační činnost v jejich jazycích. Tatáž vláda je do značné míry lhostejná k tomu, jakými jazyky tyto menšiny *mluví*. Obzvláště dobrým příkladem je osud národů mluvících turkotatarskými jazyky v zónách začleněných do dnešního Turecka, Íránu, Iráku a SSSR. Rodina mluvených jazyků, které byly v rámci arabské ortografie kdysi vzájemně „smontovatelné“, a tudíž i vzájemně srozumitelné, přišla o svou jednotu v důsledku vědomých manipulací. Aby Atatürk posílil národní vědomí Turecka mluvícího turečtinou na úkor jakéhokoli širšího ztotožnění se světem islámu,

nařídil povinné psaní latinkou.²³ Sovětské úřady učinily totéž: v tažení proti islámu a perštině nejprve zavedly povinné psaní latinkou a poté ve třicátých letech Stalin nařídil povinnou rusifikační cyrilici.²⁴

Závěry, které zatím můžeme vyvodit z této argumentace, lze shrnout takto: sblížení kapitalismu a technologie tisku v otázce osudové rozmanitosti lidských jazyků vytváří možnost představy nové formy společenství, která svou základní morfologií připravuje půdu pro vznik moderního národa. Potencionální rozsah těchto společenství byl z jejich vlastní podstaty omezený a souvisel jen zcela náhodně s existujícími politickými hranicemi (jež byly obecně nejzazšími hranicemi rozpínavosti dynastií).

Je zjevné, že téměř všechny celky, které pojímají samy sebe jako moderní národy – i ty, které se považují za národní státy – mají v dnešní době „národní tištěné jazyky“. Nicméně celá řada národů tyto jazyky sdílí a jiné se zase vyznačují tím, že při konverzaci či na papíře národní jazyk „používá“ jen velmi malá část obyvatelstva. Národní státy „španělské“ Ameriky či „anglosaské jazykové rodiny“ jsou jasně viditelnými příklady prvního zmiňovaného stavu. Do druhé skupiny zase patří celá řada bývalých (především afrických) koloniálních států. Jinými slovy, konkrétní útvary národních států se v žádném případě neshodují s pevně daným územním rozsahem konkrétních tištěných jazyků. Abychom vysvětlili tuto „spojitou nespojitost“ tištěných jazyků, národního vědomí a národních států, bude nutné se soustředit na rozsáhlý shluk nových politických entit, které v letech 1776 až 1838 zcela náhle vznikly na západní polokouli. Všechny definovaly samy sebe jako národy a kromě Brazílie, jež tvořila zajímavou výjimku, rovněž jako (nedynastické) republiky. Šlo totiž o první státy ve světových dějinách, které se na světovém jevišti v této formě objevily, a tudíž poskytly první skutečné příklady, jak by takové státy měly „vypadat“. Jejich množství a skutečnost, že vznikly téměř současně, nám zároveň poskytuje plodnou půdu pro komparativní zkoumání.

²³ Hans Kohn, *The Age of Nationalism*, s. 108. Je možná poctivě dodat, že Kohn také doufal, že tímto krokem spojí turecký nacionalismus s moderní civilizací západní Evropy píšící latinskou abecedou.

²⁴ Seton-Watson, *Nations and States*, s. 317.

KAPITOLA ČTVRTÁ

Kreolští průkopníci

Nové americké státy konce 18. a počátku 19. století jsou neobyčejně zajímavé, neboť se zdá, že jejich vznik nemůžeme vysvětlit pomocí dvou faktorů, jež se odvozují z evropského nacionalismu poloviny 19. století a které zřejmě právě z tohoto důvodu ovládají většinu provincionálního evropského myšlení o vzniku nacionalismu.

Za prvé, ať již uvažujeme o Brazílii, USA či bývalých koloniích Španělska, jazyk rozhodně nebyl tím prvkem, který by je odlišoval od jejich imperiálních metropolí. Ve všech případech – včetně USA – šlo o kreolské státy, které vytvořili a vedli lidé sdílející společný jazyk i původ s těmi, proti nimž bojovali. Je nutné zdůraznit, že jazyk nebyl při těchto prvních zápasech o národní svobodu nikdy žádným důležitým tématem.

Za druhé existují vážné důvody k pochybnostem, že na většinu západní polokoule můžeme aplikovat Nairnovu jinak velmi přesvědčivou tezi:

Příchod nacionalismu v typicky moderním smyslu tohoto slova souvisel s politickým křestem nižších společenských tříd... I když se národní hnutí ob-

¹ Kreol (*Criollo*) – osoba čistě evropského původu (alespoň teoreticky), která se však narodila v Severní či Jižní Americe (a při pozdějším rozšíření významu tohoto slova také kdokoli jinde mimo Evropu).

čas chová k demokracii nepřátelsky, vždycky se vyznačuje populismem a snahou uvést do politického života nižší vrstvy. Ve své nejtýpější verzi má tento proces podobu nepokojné střední třídy a intelektuální skupiny vůdců, kteří se pokoušejí probrat k životu lidové vrstvy a nasměrovat je tak, aby byly novým státům oporou.²

Přinejmenším v Jižní a Střední Americe konce 18. století měly „střední vrstvy“ evropského stylu stále ještě zcela zanedbatelný význam a příliš mnoho příslušníků inteligence tam rovněž tehdy nežilo. „V těch poklidných koloniálních dobách“ totiž „četba jen velmi málo narušovala vznešený a snobský rytmus života“.³ Jak jsme již viděli, první španělsko-americký román vyšel až v roce 1816, tedy poměrně dlouhou dobu poté, co vypukly války za nezávislost. Důkazy jasně naznačují, že vůdcovské role se chopili četní majitelé půdy společně s poněkud méně početnější skupinou obchodníků a „odborníků“ různého druhu (právníci, vojáci, místní a provinční funkcionáři).⁴

Jedním z klíčových faktorů, které u kreolů na samém počátku podnítily úsilí o nezávislost na Madridu, nebyla ani zdaleka „snaha uvést nižší vrstvy do politického života“, nýbrž – v takových důležitých případech, jako Venezuela, Mexiko a Peru – šlo o *obavu*, že se „nižší vrstva“ bude politicky mobilizovat v podobě indiánských povstání a vzpour černých otroků.⁵ (Tento strach ještě vzrostl, když Hegelův „tajemník světového ducha“ dobyl v roce 1808 Španělsko, a tím zbavil kreoly vojenské podpory, kterou mateřský poloostrov mohl v případě naléhavé potřeby poskytnout.) V Peru stále ještě přežívaly vzpomínky na velkou *jacquerie* vedenou Tupacem Amarám (1740–1781).⁶ V roce 1791 vyvolal Toussaint L'Ouverture povstání černých otroků, jehož výsledkem byla o třináct let později

druhá nezávislá republika na západní polokouli. To naprosto vyděsilo velké plantážníky a otrokáře ve Venezuele.⁷ Když Madrid vydal v roce 1789 nový, humánnější zákon o otroctví, jenž podrobně určoval práva a povinnosti pánů a otroků, „kreolové odmítli zasahování státu z toho důvodu, že otroci mají sklony k nectnostem a nezávislosti [!] a že jsou naprosto nezbytní pro hospodářství. Majitelé plantáží ve Venezuele – a vlastně v celém španělském Karibiku – tomuto zákonu vzdorovali a v roce 1794 si vymohli jeho odklad.“⁸ Sám Osvoboditel Bolívar se jednou vyjádřil v tom smyslu, že černošská vzpoura je „tisíckrát horší než španělská invaze“.⁹ Neměli bychom ani zapomínat na to, že mnozí vůdci hnutí za nezávislost ve třinácti koloniích byli zemědělská magnáti a vlastníci otroků. Samotný Thomas Jefferson patřil k těm virginským plantážníkům, které v 70. letech 18. století rozrušilo prohlášení loajalistického guvernéra, jímž dával svobodu těm otrokům, kteří se rozešli se svými buřičskými pány.¹⁰ Výmluvně je i to, že se Madrid v letech 1814–1816 s úspěchem do Venezuely vrátil a udržel si vzdálené Quito až do roku 1820 mimo jiné proto, že v boji proti vzbouřeným kreolům získal v prvním případě podporu otroků a v druhém indiánů.¹¹ Dlouhé trvání kontinentálního boje proti Španělsku, které již tehdy bylo evropskou mocností druhého řádu a samo předtím zažilo porážku, navíc naznačuje, že tato latinsko-americká hnutí za nezávislost zasahovala tak říkajíc pouze „sociálně tenkou vrstvu“.

Přesto o hnutí za nezávislost rozhodně šlo. Bolívar změnil svůj názor ohledně otroků¹² a jeho souputník osvoboditel San Martín v roce 1821 nařídil, že „původní obyvatelé už napříště nebudou

⁷ Seton-Watson, *Nations and States*, s. 201.

⁸ Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, s. 192.

⁹ *Ibid.* s. 224.

¹⁰ Edward S. Morgan, „The Heart of Jefferson“, *The New Review of Books*, 17. srpna 1978, s. 2.

¹¹ Masur, *Bolívar*, s. 207; Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, s. 192.

¹² Neobešlo se to však bez určitých peripetií a zvrátů. Svě vlastní otroky propustil krátce po vyhlášení venezuelské nezávislosti v roce 1810. Když v roce 1816 uprchl na Haiti, dostalo se mu vojenské pomoci od prezidenta Alexandra Pétiou výměnou za slib, že na všech osvobozených územích zruší otroctví. Tento slib splnil v roce 1818 v Caracasu – měli bychom však mít na paměti, že úspěch Madridu ve Venezuele v letech 1814–1816 byl částečně způsoben tím, že loajální otroci *od něj* získali svobodu. Když se Bolívar stal v roce 1821 prezidentem Velké Kolumbie (Venezuela, Nová Granada a Ekvádor), požádal kongres o zákon osvobozující syny otroků a tento zákon také kongres schválil. „Nepožádal však o to, aby otroctví bylo úplně vymýceno, neboť proti sobě nechtěl počítat velké vlastníky půdy.“ Masur, *Bolívar*, s. 125, 206–207, 329 a 388.

² *The Break-up of Britain*, s. 41.

³ Gerhard Masur, *Simón Bolívar*, s. 17.

⁴ Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, s. 14–17 a *passim*. Bylo to způsobeno tím, že na důležitějších obchodní a správní funkce měli ve značné míře monopol Španělé narození ve Španělsku, zatímco k vlastnictví půdy měli kreolové zcela otevřený přístup.

⁵ V tomto ohledu je patrná zřetelná analogie s búrským nacionalismem o století později.

⁶ Možná stojí za povšimnutí, že Tupac Amará úplně nezavrhoval věrnost španělskému králi. On a jeho přívrženci (většinou šlo o indiány, ale také o některé bělochy a mestice) svůj stále větší vliv udržovali vůči režimu v Limě.

označování jako indiáni nebo domorodci; jsou to děti *a občané* Peru, a budou se tudíž nazývat Peruánci“.¹³ (Mohli bychom dodat: i navzdory tomu, že na tyto negramotné lidi dosud nezapůsobil žádný kapitalismus technologie tisku.)

Stojíme tedy před hádankou: proč právě *kreolská* společenství tak brzy rozvinula své pojetí národní identity – *o dost dříve než většina Evropy*? Proč v těchto koloniálních provinciích z větší části obývaných velkým množstvím utlačovaného obyvatelstva, jež nemluvílo španělsky, vznikli kreolové, kteří toto obyvatelstvo nakonec pojali jako své spoluobčany? Proč naopak Španělsko,¹⁴ s nímž měli v mnoha ohledech pevné svazky, prohlásili za nepřátelského vetřelce? Proč se španělsko-americká říše, která poklidně existovala téměř po tři staletí, zcela náhle rozdrobila na osmnáct samostatných států?

Tento proces se obvykle vysvětluje dvěma faktory – utužením moci Madridu a rozšířením liberalizačních myšlenek osvícenství v druhé polovině 18. století. Je bezpochyby pravdou, že politika, kterou prosazoval schopný „osvícený despota“ Karel III. (1759–1788), stále více frustrovala, rozčilovala a děsila vyšší kreolské vrstvy. Během období, jemuž se občas jízlivě říká druhé dobytí Ameriky, Madrid na kolonie uvalil nové daně, zavedl účinnější systém jejich výběru, zajistil metropoli výhradní obchodní práva, čistě pro svůj prospěch omezil obchod na oblast západní polokoule, centralizoval správní hierarchii a podpořil mohutnou vlnu imigrace ze Španělska (tak zvaní *peninsulares*).¹⁵ Například Mexiko na počátku 18. století poskytlo Koruně příjem přibližně ve výši tři miliony pesos. Na konci století však už byla tato suma téměř pětinasobná – 140 milionů – a z toho pouze čtyři miliony byly určeny na uhrazení nákladů místní administrativy.¹⁶ Obdobně také úroveň imigrace ze Španělského poloostrova byla v letech 1780–1790 pětkrát vyšší, než tomu bylo v období let 1710–1730.¹⁷

¹³ Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, s. 276. Kurziva autora.

¹⁴ To je anachronismus. V 18. století se stále ještě používalo označení Las Españas (Španělska), nikoli España (Španělsko). Seton Watson, *Nations and States*, s. 53.

¹⁵ Tato nová agresivita metropole byla částečně důsledkem osvíceneckých doktrín, ale způsobily ji rovněž chronické finanční problémy a (po roce 1779) také válka s Anglií. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, s. 4–17.

¹⁶ *Ibid.* s. 301. Dalšími čtyřmi miliony se dotovala administrativa v jiných částech, a čistý zisk tudíž činil šest milionů.

¹⁷ *Ibid.*, s. 17.

Také není pochyb o tom, že díky zdokonalování transatlantické komunikace a společnému jazyku a kultuře, které „různé Ameriky“ sdílely se svými metropolemi, docházelo k relativně rychlému přenosu nových ekonomických a politických učení, jež tehdy v západní Evropě vznikala. Obrovský vliv měl bezesporu úspěch vzpoury třinácti kolonií na konci 70. let 18. století a počátek Francouzské revoluce na konci let osmdesátých. O této kulturní revoluci nejlépe svědčí všudypřítomné *republikánství* nově nezávislých společenství.¹⁸ Nikde v Americe nedošlo k žádnému vážnému pokusu o znovuzavedení principu dynastie, kromě Brazílie. Ale ani tam by se to zřejmě stát nemohlo, kdyby v roce 1808 do Brazílie neemigroval sám portugalský panovník, který prchal před Napoleonem. (Zůstal třináct let a po návratu domů nechal svého syna místně korunovat jako Pedra I. Brazílského.)¹⁹

Přestože agresivita Madridu a duch liberalismu jsou zcela zásadní pro pochopení motivů, které vedly ke vzdoru španělské Ameriky, samy o sobě neobjasňují, proč takové entity jako Chile, Venezuela a Mexiko nakonec získaly „emocionální věrohodnost“ a proč je bylo možné politicky realizovat.²⁰ Rovněž neobjasňují, proč by měl San Martín nařizovat, aby se určití původní obyvatelé začali označovat neologismem „Peruánci“, a v konečném důsledku nevysvětlují všechny oběti, které bylo třeba přinést. Je sice totiž jisté, že vyšší kreolské třídy, *pojímané jako historické sociální formace*, na nezávislosti

¹⁸ Ústava První venezuelské republiky (1811) si na mnoha místech vypůjčuje doslovné pasáže z ústavy Spojených států. Masur, *Bolívar*, s. 131.

¹⁹ Skvělou a komplikovanou analýzu strukturálních důvodů brazilské výjimečnosti je možné najít ve studii José Murila de Carvalho, „Political Elites and State Building: The Case of Nineteenth-Century Brazil“, *Comparative Studies in Society and History*, 24:3 (1982), s. 378–99. Mezi jinými zde působily dva důležité faktory: (1) Rozdíly ve vzdělání. Zatímco „na územích, z nichž se nakonec stalo třináct různých zemí [španělské Ameriky], bylo roztroušeno třicet univerzit, Portugalsko systematicky odmítalo zavést ve svých koloniích jakékoli instituce vyššího vzdělání, mezi které nepočítalo teologické semináře.“ Vyšší vzdělání bylo možné získat pouze na Coimberské univerzitě ve staré vlasti, kam putovali děti kreolské elity, z nichž valná část studovala právnickou fakultu. (2) Odlišné kariérní možnosti kreolů. De Carvalho hovoří o tom, „že i na španělské straně byl Španělům narozeným v Americe v mnohem větší míře odepírán přístup k vyšším postům [sic!]“. Viz rovněž Stuart B. Schwartz, „The Formation of Colonial Identity in Brazil“, kapitola 2 in: Nicholas Canny a Anthony Pagden, eds., *Colonial Identity in the Atlantic World, 1500–1800*, který mimoděk poznamenává (s. 38), že „během prvních tří století koloniální éry nebyl v Brazílii v provozu ani jeden knihtisk“.

²⁰ Téměř totéž se dá prohlásit o londýnském postoji vůči třinácti koloniím a o ideologii revoluce v roce 1776.

v dlouhodobé perspektivě vydělaly, nicméně mnohé konkrétní příslušníky těchto vrstev, kteří žili v letech 1808–1828, to finančně zruinovalo. (Jen jeden příklad za všechny: během protiofenzivy Madridu v letech 1814–1816 „byla více než dvěma třetinám venezuelských rodin, které vlastnily půdu, zkonfiskována značná část majetku“.)²¹ Zároveň přibližně stejné množství lidí ochotně obětovalo za nezávislost své životy. Tato ochota k oběti ze strany dobře zajištěných společenských vrstev je jistě důvodem k zamyšlení.

O co tedy šlo? Počátek odpovědi na tuto otázku souvisí s pozoruhodným faktem, že „každá nová jihoamerická republika tvořila od 16. do 18. století určitou správní jednotku“.²² V tomto ohledu byly tyto republiky předchůdcem nových států Afriky a částí Asie, které vznikly v polovině 20. století, a zároveň se ostře lišily od nových evropských států konce 19. a počátku 20. století. Původní geografická podoba amerických správních jednotek byla do jisté míry věcí libovůle a náhody, neboť vyznačovala prostorové hranice konkrétních vojenských záborů. Pod vlivem geografických, politických a ekonomických faktorů se však „realnost“ těchto správních jednotek postupem času stále více stabilizovala. Samotná rozlehlost amerického impéria, obrovská různost půdy a klimatu a především nesmírná obtížnost vzájemného styku a komunikace v předindustriální éře – to vše těmto jednotkám poskytovalo jistou soběstačnost. (V koloniální éře trvala námořní plavba z Buenos Aires do Acapulca čtyři měsíce a zpáteční cesta ještě déle; cesta vnitrozemím z Buenos Aires do Santiaga za normálních okolností trvala dva měsíce a do Cartageny devět.)²³ Obchodní politika Madridu navíc vedla k tomu, že se tyto správní jednotky přeměnily na samostatné ekonomické zóny. „Američané měli zakázáno své staré vlasti jakkoli konkurovat, a vzájemně obchodovat nemohly dokonce ani jednotlivé části kontinentu. Americké zboží směřující z jedné strany Ameriky na druhou muselo putovat oklikou přes španělské přístavy a španělská námořní doprava měla monopol na obchod s koloniemi.“²⁴ Tyto zkušenosti nám po-

²¹ Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, s. 208; srov. Masur, *Bolívar*, s. 98–99 a 231.

²² Masur, *Bolívar*, s. 678.

²³ Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, s. 25–26.

²⁴ Masur, *Bolívar*, s. 19. Tato opatření bylo možné aplikovat pouze částečně a vždycky do značné míry docházelo k pašování zboží.

mohou vysvětlit, proč „jedním ze základních principů americké revoluce“ byl princip *uti possidetis*, podle něhož měl každý národ zachovat územní status quo z roku 1810, kdy bylo zahájeno hnutí za nezávislost.²⁵ Vliv těchto zkušeností bezpochyby rovněž přispěl k opětovnému rozpadu Bolívarovy Velké Kolumbie a Spojených provincií La Platy ve starší celky (které se dnes označují jako Venezuela-Kolumbie-Ekvádor a Argentina-Uruguay-Paraguay-Bolívie). Nicméně zóny obchodu – at již jsou „přirozeně“ geografické či politicko-správní – *samy o sobě* nevytvářejí žádné pevné citové vazby. Kdo by ochotně zemřel za RVHP nebo za Evropské hospodářské společenství?

Abychom pochopili, jak se mohlo stát, že se tyto správní jednotky začaly v průběhu času považovat za to, čemu říkáme vlast, a to nikoli pouze v Americe, ale i v jiných částech světa, musíme zjistit, jak správní organizace vlastně produkují význam. Antropolog Victor Turner psal velmi poučným způsobem o „cestě“ mezi časovými obdobími, společenskými postaveními a místy jako o zkušenosti vytvářející význam.²⁶ Všechny tyto cesty vyžadují interpretaci (kupříkladu cesta od narození k smrti dávala podnět k rozličným náboženským pojetím). Pro naše účely bude typickou cestou pout. Nejde pouze o to, že v myslích křesťanů, muslimů či hinduistů byly Řím, Mekka a Varanasi centrem jejich posvátných geografí, ale toto ústřední postavení navíc zažíval a „uskutečňoval“ neustálý proud poutníků, který k nim putoval ze vzdálených a *jinak nesouvisících* míst. Vnější hranice starých, v představách vytvořených náboženských společenství v jistém smyslu určovaly konkrétní poutě, které lidé vykonávali.²⁷ Jak jsme již poznamenali, podivná tělesná juxtapozice Malajců, Peršanů, Indů, Berberů a Turků v Mekce je nesrozumitelná, pokud si nepředstavíme určitou formu společenství. Berber, který se setká s Malajcem před kábou, se musí tak říkajíc ptát sám sebe: „Proč tento člověk dělá to, co dělám já, a pronáší stejná

²⁵ Ibid., s. 546.

²⁶ Viz jeho *The Forest of Symbols, Aspects of Ndembu Ritual*, zvláště kapitulu „Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage“. Pozdější poněkud komplexnější rozpracování viz jeho *Dramas, Fields, and Metaphors, Symbolic Action in Human Society*, kapitola 5 („Pilgrimages as Social Processes“) a 6 („Passages, Margins, and Poverty: Religious Symbols of Communitas“).

²⁷ Viz Bloch, *Feudal Society*, I, s. 64.

slova, která pronáším já, i když mluvit spolu nemůžeme?“ Existuje pouze jediná odpověď – jakmile se člověk tuto odpověď dozví: „Protože... *jsme* muslimové“. Je jisté, že choreografie velkých náboženských poutí se vždycky vyznačovala dvěma aspekty: obrovský dav negramotných lidí mluvících místními jazyky poskytoval této obřadní cestě hutnou, tělesnou realitu, zatímco malá část gramotných bilingvních mistrů vybraných z každého místního jazykového společenství prováděla sjednocující obřady a interpretovala svým konkrétním přívržencům význam tohoto kolektivního pohybu.²⁸ Reálnost představy náboženského společenství v době před existencí tištěného slova v obrovské míře závisela na bezpočetných a nekonečných cestách. Západní křesťanství ve své vrcholné době dělá na člověka největší dojem právě tímto nevynuceným proudem věřících, který směřuje z celé Evropy přes proslulá „regionální centra“ klášterní učenosti až do Říma. Tyto velkolepé latinsky hovořící instituce svedly dohromady různé lidské bytosti, které bychom dnes považovali za Iry, Dány, Portugalce či Němce. Vznikla tak společenství, jejichž posvátný význam byl dešifrován na základě toho, že se – jinak nevysvětlitelně – vedle sebe denně v refektáři objevovali jeho rozdílní příslušníci.

I když náboženská poutí je možná tou nejdojemnější a nejvelkolepější cestou, kterou představivost dokáže vytvořit, existoval – a stále existuje – její poněkud skromnější a omezenější světská obdoba.²⁹ Pro naše účely budou nejdůležitější rozličná putování, která s sebou přinesl zrod absolutizujících se monarchií a nakonec také vznik europocentrických světových imperiálních států. Absolutismus vnitřně tíhl k vytvoření jednotného mocenského aparátu, zcela loajálního k panovníkovi, který ho přímo řídil, *oproti* decentralizované, partikularistické feudální šlechtě. Sjednocení vyžadovalo „vnitřní“ zaměnitelnost lidí i dokumentů. Tomu, že lidé byli zaměnitelní, po-

²⁸ V tomto ohledu existuje zjevná analogie s rolí, jakou sehrála bilingvní inteligence a z větší části negramotné dělnictvo a rolnictvo při vzniku určitých nacionalistických hnutí – před příchodem rozhlasu. Díky rozhlasu, který byl vynalezen až v roce 1895, bylo možné obejít tištěné slovo a povolát k životu sluchovou reprezentaci představy společenství tam, kam sotva mohla proniknout tištěná stránka. Jeho role při vietnamské či indonéské revoluci – a obecně v nacionalismech poloviny 20. století – se výrazně podceňuje a zcela nedostatečně zkoumá.

²⁹ „Světorské pouté“ bychom neměly považovat za pouhou bizarní metaforu. Conrad byl sice ironický, ale rovněž nanejvýš přesný, když přízračné agenty Léopolda II. v srdci temnoty popsal jako „poutníky“.

máhaly nábohy, jejichž prostřednictvím se – pochopitelně v rozličné míře – přijímali *homines novi*, kteří právě z tohoto důvodu neměli vůbec žádnou vlastní nezávislou moc, a tudíž mohli sloužit jakožto čistý výraz vůle svých pánů.³⁰ Funkcionáři absolutismu tak podnikali cesty, které se zásadním způsobem lišily od cest feudálních šlechticů.³¹ Tuto odlišnost můžeme schematicky znázornit takto: při modelové feudální cestě po smrti feudála A pokročí jeho syn a dědic o stupínek výš a zaujme otcovo místo. Toto povýšení vyžaduje okružní cestu – nejprve do „centra“ pro investuru a pak zpátky domů, na panství předků. Nový funkcionář to však má mnohem složitější. Plán jeho postupu určuje nadání, a nikoli smrt. Před sebou vidí vrchol, a nikoli střed. Putuje vzhůru v krouživých obloucích po cestách, které vedou po okraji strmého srázu, a doufá, že až se přiblíží k vrcholu, budou tyto oblouky menší a sevřenější. Vyšlou ho do okresu A, kde zastává post V. Pak se může vrátit do hlavního města ve funkci W, pokračovat do kraje B, kde bude zastávat funkci X. Potom bude putovat do místokrálovství C, kde získá pozici Y, a svou pouť ukončí v hlavním městě ve funkci Z. Na této cestě nemá zaručené žádné „místo spočinutí“; každé zastavení je čistě provizorní. To poslední, po čem funkcionář touží, je návrat domů, neboť *nemá žádný domov*, který by pro něj měl opravdovou hodnotu. A také platí toto: na cestě směřující spirálovitě vzhůru potkává další horlivé poutníky – své kolegy úředníky, kteří pocházejí z rodin a míst, o nichž sotva kdy slyšel, a bezesporu doufá, že už je nikdy nebude muset vídat. Zažívá je však jako své souputníky, a to v něm vyvolává vědomí sounáležitosti („Proč *my* jsme... *tu*... vlastně *spolu*?“), tím spíše že všichni spolu sdílejí jediný „jazyk státu“. Když potom úředník A z kraje B spravuje kraj C, zatímco úředník D z kraje C spravuje kraj B – což je situace, kterou absolutismus začíná umožňovat –, tak si tato zkušenost vzájemné zaměnitelnosti vyžaduje vlastní konkrétní vysvětlení: ideologii absolutismu, kterou do detailů vytvářejí tito noví lidé stejně jako panovník.

³⁰ Zvláště tam, (a) kde si náboženství a právo vynucovalo monogamii; (b) kde pravidlem byla promogenitura; (c) kde nepanovnické tituly byly jednak dědičné a koncepčně i právně odlišné od úřednické hodnosti – tedy tam, kde měli provinciální aristokraté značnou nezávislou moc (například v Anglii na rozdíl od Siamu).

³¹ Viz Bloch, *Feudal Society*, II, s. 422n.

Zaměnitelnost dokumentů, která posilovala zaměnitelnost lidí, nacházela svou podporu ve vývoji standardizovaného státního jazyka. Jak ukazuje působivá posloupnost anglosaštiny, latiny, normanštiny a rané angličtiny v Londýně od 11. do konce 14. století, mohl tuto funkci v principu zastávat jakýkoli psaný jazyk, pokud ovšem získal monopolní práva. (Můžeme však tvrdit, že tam, kde tento monopol náhodou měly spíše místní jazyky, a nikoli latina, bylo dosaženo ještě hlubší centralizace, neboť došlo k omezení přesunů úředníků jednoho panovníka do úřednické mašinerie jeho soupeřů – bylo tedy prakticky zajištěno, aby funkcionářské poutníky Madridu nebylo možné zaměnit s funkcionářskými poutníky Paříže.

Expanze raně moderních velkých evropských království mimo Evropu měla v principu pouze rozšířit výše zmíněný model tak, že by vznikla impozantní transkontinentální byrokracie. Ve skutečnosti však k tomu nikdy nedošlo. Instrumentální racionalita absolutistického byrokratického aparátu – především jeho tendence provádět nábor lidí a povyšovat je na základě jejich nadání, a nikoli původu – fungovala za hranicemi východního pobřeží Atlantiku pouze velmi nepravděpodobně.³²

Na americkém kontinentu je tento model zcela patrný. Kupříkladu ze 170 místokráľů ve španělské Americe byly před rokem 1813 pouze čtyři kreolové. Tato čísla jsou ještě překvapivější, poukážeme-li na to, že v roce 1800 bylo z celkového počtu 3 200 000 kreolských „bělochů“ (vnucených 13 700 000 původních obyvatel) pouze pět procent Španělů původem ze Španělska. Těsně předtím, než vypukla revoluce v Mexiku, tam působil pouze jediný kreolský biskup, třebaže poměr kreolů a *peninsulares* v tomto místokráľovství byl 70 ku 1.³³ Mimoto není třeba dodávat, že bylo téměř neslychané, aby kreol získal důležité úřednické místo ve Španělsku.³⁴ Pouť kreolských úředníků nebyla navíc omezena pouze ve vertikálním směru. Úředníci ze Špa-

nělského poloostrova mohli putovat ze Zaragozy do Cartageny, do Madridu, pak do Limy a nakonec opět do Madridu, ale „mexický“ či „chilský“ kreol obvykle sloužil pouze v oblastech koloniálního Mexika nebo Chile: jeho laterální pohyb byl stejně omezený jako vertikální pohyb vzhůru. Vrcholem jeho krouživého výstupu – nejvyšším správním centrem, do kterého mohl být jmenován – tak bylo hlavní město imperiální správní jednotky, ve které se nacházel.³⁵ Přesto na této omezené pouti nacházel své soupeřníky, kteří začali mít pocit, že jejich sounáležitost se nezakládá na konkrétním rozsahu jejich putování, ale na sdílené osudovosti transatlantického původu. I když se takový člověk narodil jen týden po imigraci svého otce, náhoda amerického původu ho vyčleňovala do podřízeného postavení – třebaže ho nebylo možné odlišit od Španěla španělského původu, pokud šlo o jazyk, náboženské vyznání, rod či způsob chování. Nedalo se s tím vůbec ni dělat: *nezvratně se z něj stal kreol*. Jak iracionální mu však muselo připadat, že byl „vyloučen“ právě tímto způsobem! Nicméně v této iracionalitě se skrývala jistá logika: narodil se v Americe a nemůže být pravým Španělem, *a tudíž „poloostrovan“* narozený ve Španělsku nemůže být skutečným Američanem.³⁶

ti, když se dozvěděl, že vyhlásila nezávislost; a rovněž Bolívar, který určitou dobu patil za byt a stravu v Madridu spolu s Manuelem Mellem, „americkým“ milencem královny Marie Louise. Podle Masura patřil (c. roku 1805) „do skupiny mladých Jihoameričanů“, kteří stejně jako on „byli bohatí, zahálčiví a v nemilosti dvora. Nenávisť a pocit podřadnosti, které v kreolech vzbuzovala jejich stará vlast, v nich postupně podnítily touhu po revoluci.“ *Bolívar*, s. 30 a 38.

³⁵ V průběhu času získaly vojenské poutě stejnou důležitost jako poutě civilní. „Španělsko nemělo peníze ani dostatečnou lidskou sílu, aby v Americe udržovalo velké posádky pravidelného vojska, a proto se spoléhalo hlavně na koloniální milice, které se od poloviny 18. století rozšiřovaly a reorganizovaly.“ (Ibid., s. 10.) Tyto milice měly zcela místní charakter a nebyly zaměřitelnou součástí kontinentálního bezpečnostního aparátu. Rozhodující roli sehrály od 60. let 18. století, kdy začalo přibývat britských nájezdů. Bolívarův otec byl význačným velitelem koloniálních milic a bránil proti vetřelcům venezuelské přístavy. Samotný Bolívar sloužil jako výrostek ve stejné jednotce jako dříve jeho otec. (Masur, *Bolívar*, s. 30 a 38.) V tomto ohledu byl typickým příkladem mnoha nacionalistických vůdců první generace v Argentině, ve Venezuele a v Chile. Viz Robert L. Gilmore, *Caudillism and Militarism in Venezuela, 1810–1910*, kapitola 6 [The Militia] a 7 [The Military].

³⁶ Všimněme si proměny, kterou nezávislost Jihoameričanům přinesla: první generace přistěhovalců se nyní stala „nejnižší“, a nikoli „nejvyšší“ skupinou obyvatelstva – byla nejvíce poznamenána osudovým místem narození. K podobným obrátům dochází i v reakcích na rasismus. „Černá krev“ – *skvrna* v podobě „příčmoudlé“ barvy pleti – začala být v době imperialismu chápána jako to, co beznadějně kontaminuje jakéhokoli „bělocha“. Alespoň v dnešních Spojených státech se stal „mulat“ součástí muzea. I ta nejdrobnější stopa „černé krve“ vodo k tomu, že člověk je úzasně „černý“. Porovnejme Fermínův optimistický program míšení ras u juho naprostý nezáměr o barvu očekávaného potomstva.

³² Tato racionalita by se pochopitelně neměla příliš přehánět. Příklad Spojeného kráľovství, kde byli do roku 1829 z úřednických funkcí vyloučeni katolíci, není ojedinělý. Může snad člověk pochybovat o tom, že toto dlouhé vylučování katolíků hrálo důležitou roli při rozvoji irského nacionalismu?

³³ Lynch, *The Spanish-American Revolution*, s.18–19, 298. 15 000 *peninsulares* z poloviny tvořili vojáci.

³⁴ Zdá se, že v jakékoli době prvního desetiletí 19. století žilo ve Španělsku na stálo přibližně 400 Jihoameričanů. Byl mezi nimi „Argentinec“ San Martín. Do Španělska ho odvezli jako malého chlapce a strávil tam dalších 27 let. Vstoupil do Kráľovské akademie pro aristokratickou mládež a s hrál významnou roli v ozbrojeném boji proti Napoleonovi, než se vrátil do své vlas-

Proč se toto vylučování zdálo racionální metropoli? Bezpochyby zde zapůsobila souhra starobylého machiavelismu a rozvoj koncepcí biologických a ekologických „kontaminací“, které počínaje 16. stoletím doprovázely celoplanetární rozšiřování Evropanů a evropské moci. Pokud jde o hledisko panovníka, američtí kreolové, jejichž počet se neustále zvyšoval a jejichž lokální zakořeněnost se s každou následující generací prohlubovala, pro něj představovali historicky zcela ojedinělý problém. Vůbec poprvé se metropole musely zabývat na tu dobu obrovským množstvím Evropanů žijících daleko mimo Evropu – ve španělské Americe jich v roce 1800 žilo více než tři miliony. Domorodé obyvatelstvo si bylo možné podrobit zbraněmi či chorobami a ovládat je pomocí křesťanských mystérií a zcela odlišné kultury (stejně jako v tu dobu pokročilým politickým uspořádáním). To však neplatilo pro kreoly, kteří měli prakticky stejnou vazbu ke zbraním, chorobám, křesťanství a evropské kultuře jako obyvatelé metropole. Jinými slovy, měli po ruce v zásadě úplně stejné politické, kulturní a vojenské prostředky k tomu, aby se dokázali prosadit. Tvořili současně koloniální společenství i vyšší vrstvu. Měli být ekonomicky podrobeni a vykořisťováni, ale byli rovněž naprosto nutní pro zachování stability celého impéria. V tomto světle můžeme vnímat jistou podobnost mezi postavením kreolských magnátů a feudálních baronů, kteří byli sice zcela zásadní pro udržení moci panovníka, ale na druhou stranu pro ni představovali hrozbu. *Peninsulares* vyslaní jako místokrálové a biskupové měli tudíž tutéž funkci jako *homines novi* protoabsolutistické byrokracie.³⁷ Místokrálem mohl být španělský grand, ale španělským grandem byl pouze doma někde v Andalusii. Tady, po boku kreolů, 8000 kilometrů od domova, se z něj velmi účinným způsobem stal *homo novus*, který byl zcela závislý na svém pánovi z metropole. Napjatá rovnováha mezi španělským úředníkem a kreolským magnátem byla výrazem tradiční taktiky *divide et impera* v nových kulisách.

Vzrůstající počet kreolských společenství – hlavně na americkém kontinentě, ale rovněž v části Asie a Afriky – nevyhnutelně vedl k to-

³⁷ Vzhledem ke značným obavám Madridu, že by se správa kolonií dostala do nedůvěryhodných rukou, „bylo zcela samozřejmé, že vysoké pozice zaplňovali výhradně rodilí Španělé“. Masur, *Hollivar*, s. 10.

mu, že se začali objevovat Euroasijci, Euroafričané stejně jako Euroameričané, a to nikoli jako občasná kuriozita, nýbrž jako patrné sociální skupiny. Tento vývoj dovozoval, aby začal vzkvétat styl myšlení, který předznamenával moderní rasismus. Portugalsko, jež se jako první stalo evropským dobyvatelem planety, nám nabízí vhodný příklad. V posledním desetiletí 15. století mohl Manuel I. „vyřešit“ svou „židovskou otázku“ nucenou hromadnou *konverzí* židů a stal se tak zřejmě posledním evropským vládcem, který toto řešení považoval za uspokojivé a „přirozené“.³⁸ O necelé století později však zjišťujeme, že se Allesandro Valignano, významný reorganizátor jezuitské misie v Asii v letech 1574–1606, vehementně staví proti přijímání Indů a „evropských Indů“ do kněžského stavu těmito slovy:³⁹

Všechny tyto tmavé rasy jsou neobyčejně hloupé, zlé a mají toho nejprizemnějšího ducha... Pokud jde o *mestiços* a *castiços*, měli bychom jich přijímat buď velmi málo, nebo je nepřijímat vůbec; zvláště s ohledem na *mestiços*, neboť čím více mají domorodé krve, tím více se podobají Indům a tím méně je mají Portugalci ve vážnosti.

(Přesto Valignano aktivně podporoval snahy přijímat do kněžského stavu Japonce, Korejce, Číňany a „Indočíňany“ – možná proto, že v těchto zónách se *mesticové* ještě v hromadné míře neobjevili.) Podobně ostře se proti vstupu kreolů do řádů stavěli také portugalští františkáni v Goy, kteří prohlásili, že „i když se narodili z čistě bílých rodičů, v dětství je kojily indické chůvy, a tudíž budou mít celý život nečistou krev“.⁴⁰ Ch. Boxer ukazuje, že „rasové“ zákazy a vylučování se ve srovnání s dřívější praxí výrazně rozšířily během 17. a 18. století. K této zhoubné tendenci vydatně přispěl návrat otroctví ve velkém měřítku (v Evropě poprvé od dob antiky), jehož průkopníkem bylo po roce 1510 Portugalsko. Již v 50. letech 16. století tvořili otroci 10 % obyvatelstva Lisabonu; v roce 1800 žilo v portugalské Brazílii téměř milion otroků z přibližného počtu 2 500 000 obyvatel.⁴¹

³⁸ Charles R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415–1825*, s. 266.

³⁹ *Ibid.*, s. 252.

⁴⁰ *Ibid.*, s. 253.

⁴¹ Rona Fieldsová, *The Portuguese Revolution and the Armed Forces Movement*, s. 15.

To, že došlo k vyhranění osudového rozdílu mezi obyvateli metropole a kreoly, nepřímo způsobilo rovněž osvícenství. Osvícený autokrat Pombal během své dvaadvacetileté vlády vyhnal z portugalských oblastí jezuity, ale navíc prohlásil za trestný čin, nazve-li někdo „barevné“ poddané urážlivými jmény – označí-li je například jako „negry“ či „mestice“ [sic!]. Toto své nařízení však ospravedlňoval citací starořímského pojetí imperiálního občanství, a nikoli učním filozofů.⁴² Typičtější z tohoto hlediska byla díla Rousseaua a Herdera, jejichž vliv se uplatňoval v širokém měřítku a kteří tvrdili, že podnebí a „ekologie“ podstatným způsobem působí na utváření kultury a charakteru.⁴³ Odtud bylo až příliš snadné dojít k příhodnému vulgárnímu závěru, že kreolové narození na divošské polokouli se od přírody liší od obyvatel metropole a mají vůči nim podřadné postavení. Proto se také nehodí k tomu, aby zastávali vyšší úřad.⁴⁴

Dosud jsme upírali pozornost ke světům úředníků na americkém kontinentu – ke světům ze strategického hlediska velmi důležitým, ale stále ještě velmi malým. Tyto světy konfliktů mezi *peninsulares* a kreoly navíc teprve předcházely rozvoji amerického národního vědomí, k němuž došlo na konci 18. století. Omezené poutě v místokrálovstvích neměly žádné rozhodující důsledky, dokud se jejich územní dosah nezačal spojovat představou národa – tedy dokud se neobjevil kapitalismus technologie tisku.

Tištěné slovo se do Nového Španělska rozšířilo již velmi záhy, ale celá dvě staletí bylo pod přísnou kontrolou koruny a církve. Do konce 17. století se tiskařské stroje nacházely pouze ve dvou městech – v Mexiku a v Limě – a jejich produkty měly téměř výhradně církevní charakter. V protestantské Severní Americe se v té době téměř netisklo. Během 18. století však v tomto směru došlo ke skutečné revoluci. V letech 1691 až 1820 se vydávalo nejméně 2120 „novin“, z nichž 461 vydrželo více než deset let.⁴⁵

⁴² Boxer, *The Portugese Seaborne Empire*, s. 257–258.

⁴³ Kumiläinen, *Nationalism*, s. 72–73.

⁴⁴ Zdůrazňuji zde vnímání rasového rozdílu mezi *peninsulares*, tedy obyvateli španělského poloostrova, a kreoly, neboť hlavním tématem, které zkoumáme, je vznik kreolského nacionalismu. Nemíníme tímto bagatelizovat kreolský rasismus, který současně vzniká vůči černochům a indiánům, ani ochotu ničím neohrožované metropole tyto nešťastné lidi (do určité míry) chránit.

⁴⁵ Fuhro a Martin, *The Coming of the Book*, s. 208–211.

Nacionalismus v Severní Americe je neodmyslitelně spojen s postavou Benjamina Franklina. Důležitost jeho živnosti kniháře a knihkupce však už tak patrná být nemusí. Opět nás o tom poučí Febvre a Martin. Připomínají nám, že „technologie tisku se v [Severní] Americe v 18. století ve skutečnosti rozvinula až tehdy, když tiskaři objevili nový druh příjmu – totiž tištění novin“.⁴⁶ Tiskaři, kteří otevírali nové tiskárny, mezi své výrobky pokaždé zahrnuli i noviny a oni sami byli jejich hlavními, někdy dokonce i jedinými příspěvateli. Tiskař-žurnalista byl tudíž původně v zásadě severoamerický fenomén. A protože tiskař-žurnalista musel především najít způsob, jak své produkty dostat až ke čtenářům, vzniklo natolik těsné spojení s poštovním, že z jednoho se často stával druhý. Funkce tiskaře se tak stala klíčovým prvkem přenosu informací a intelektuálního života společenství v Severní Americe. Výsledkem podobného procesu ve španělské Americe – třebaže zde probíhal pomaleji a méně kontinuálně – byl v druhé polovině 18. století vznik prvních místních tištěných novin.⁴⁷

Co bylo pro první severoamerické či jihoamerické noviny příznačné? Od počátku v podstatě působily jako jakýsi přívažek trhu. Kromě zpráv o metropoli obsahovaly také obchodní zprávy (kdy připlouvají a odplouvají lodě, jaké jsou běžné ceny určitých komodit v určitých přístavech), informace o jmenování lidí do koloniálních politických úřadů, o sňatcích boháčů a tak podobně. Jinými slovy, to, co svedlo na stejné stránce dohromady *určitý* sňatek a *určitou* loď nebo *určitou* obchodní cenu s *určitým* biskupem, byla samotná struktura koloniální správy a tržní systém. Noviny v Caracasu tímto způsobem naprosto přirozeně, a dokonce zcela apoliticky, vytvářely představu společenství v konkrétním uskupení spolučtenářů, jimž *tyto určité* lodě, nevěsty, biskupové a obchodní ceny přináleželi. Dalo se pochopitelně očekávat, že během jisté doby do toho procesu vstoupí politické prvky.

Plodným rysem těchto novin byl jejich provincialismus. Koloniální kreol mohl číst madridské noviny, pokud k tomu měl příležitost (a přestože nic neříkaly o jeho světě), avšak mnohý španělský

⁴⁶ Ibid. S. 211.

⁴⁷ Franco, *An Introduction*, s. 28.

úředník, který bydlel ve stejné ulici – pokud se tomu mohl vyhnout – caracaskou produkcí nečetl. Tato asymetrie se mohla donekonečna opakovat v dalších koloniálních situacích. Jiným důležitým rysem byla jejich pluralita. Španělsko-americké noviny, které ke konci 18. století začínaly vznikat, vycházely s plným vědomím existence obyvatel kolonií žijících v obdobných světech. Například čtenáři novin v Mexiku sice nečetli noviny z Buenos Aires či z Bogoty, nicméně zcela zřetelně si uvědomovali jejich existenci. Z toho plyne známá dvojakost rané fáze španělsko-amerického nacionalismu – jeho impozantní rozsah se střídá s partikularistickým lokálním patriotismem. Skutečnost, že první mexičtí nacionalisté psali o sobě jako *o nosotros los Americanos* a o své zemi jako o *nuestra América*, se interpretovala jako marnivost místních kreolů, kteří vnímali sami sebe jako střed nového světa, neboť Mexiko bylo zdaleka nejhodnotnější španělskou državou v Americe.⁴⁸ Ve skutečnosti se však za Američany považovali lidé v celé španělské Americe, neboť toto slovo označovalo právě onu sdílenou osudovou danost mimošpanělského původu.⁴⁹

Zároveň jsme již viděli, že samotné pojetí novin láme dokonce i „světové události“ do podoby specifické představy světa čtenářů hovořících místními jazyky – a rovněž že pro představu společenství je velmi důležitá idea plynulé a stabilní simultánnosti v toku času. Tuto simultánnost si nebylo snadné představit, neboť španělské impérium v Americe bylo značně rozlehlé a jeho jednotlivé součásti do značné míry izolované.⁵⁰ Mexičtí kreolové se sice mohli o několik měsíců později dozvědět o určitých událostech v Buenos Aires, avšak prostřednictvím mexického tisku, a nikoli z novin vycházejících v Rio de la Plata. Mohli je vnímat jako události „podobné“ těm mexickým, ale nikoli jako jejich „součást“.

Skutečnost, že se španělsko-americké zkušenosti „nepodařilo“ vytvořit permanentní nacionalismus zahrnující celou španělskou Ameriku, v sobě v tomto smyslu odráží jednak obecnou úroveň roz-

⁴⁸ Lynch, *Spanish-American Revolution*, s. 33.

⁴⁹ „Jeden peón si přišel stěžovat, že ho na statku zmlátil španělský dohlížitel. San Martína to pobouřilo, ale šlo spíše o pobouření nacionalisty, a nikoli socialisty. „Co ty na to? Po třech letech revoluce si *maturrango* [vulgární označení rodilého Španěla] dovolí vztáhnout ruku na Američana!“ Ibid., s. 87.

⁵⁰ Fascinující evokací odlehlosti a osamocení španělsko-amerického obyvatelstva je Márquezovo fiktivní Macondo ve *Sto letech samoty*.

voje kapitalismu a technologie na konci 18. století a jednak „místní“ zaostalost španělského kapitalismu a technologie v poměru k administrativní rozlehlosti impéria. (Charakter éry světové historie, v níž každý nacionalismus vzniká, má zřejmě významný vliv na rozsah jeho pole působnosti. Můžeme snad indický nacionalismus oddělit od sjednocení správy a trhu, které po povstání sipáhíů provedla nejmpozantnější a nejpokročilejší imperiální mocnost?)

Anglicky mluvící protestantští kreolové, žijící na severu, obývali mnohem příhodnější území pro realizaci myšlenky „Ameriky“ a nakonec si opravdu s úspěchem přivlastnili každodenní označení „Američané“. Původních třináct kolonií zahrnovalo území, které bylo menší než Venezuela a třetina rozlohy Argentiny.⁵¹ Protože tvořily geograficky těsné uskupení, jejich tržní centra – Boston, Filadelfie, New York – byla vzájemně lehce dostupná a jejich obyvatelstvo navázalo prostřednictvím tištěného slova i obchodu relativně těsné spojení. Staří i noví Američané se přesouvali na západ ze starého „středu“, které se nacházelo na východním pobřeží, a „Spojené Státy“ se mohly dalších 183 let postupně rozrůstat. I v případě USA však došlo k určitým „selháním“ či ztrátám – nepodařilo se přičlenit anglicky mluvící Kanadu a Texas zažil desetiletí nezávislé suverenity (1835–1846). Kdyby v Kalifornii v 18. století existovalo větší anglicky mluvící společenství, není pravděpodobné, že by zde vznikl nezávislý stát, který by hrál roli „Argentiny“ vůči „Peru“ třinácti kolonií? Dokonce i v USA byla citová pouta nacionalismu natolik volná, že – v kombinaci s překotným posouváním západní hranice a s rozpory, které vznikly mezi hospodářstvím severu a jihu – nakonec došlo k válce za osamostatnění jedné jejich části, a to téměř celé století po vyhlášení nezávislosti. Tato válka nám dnes zřetelně připomíná konflikty, které vedly k odtržení Venezuely a Ekvádoru od Velké Kolumbie a Uruguaje a Paraguaje od Spojených provincií La Platy.⁵²

⁵¹ Celková rozloha třinácti kolonií tvořila 835 267 km². Rozloha Venezuely činila 912 050 km²; Argentiny 2 776 653 km² a celé španělské Jižní Ameriky 8 851 649 km².

⁵² Paraguay je obzvláště zajímavým případem. Díky relativně benevolentní diktatuře, kterou zde zavedli jezuité na počátku 17. století, bylo původní obyvatelstvo vystaveno mnohem lepšímu zacházení než ve všech jiných částech španělské Ameriky a guaraní získal status tištěného jazyka. To, že koruna jezuitů ze španělské Ameriky v roce 1767 vypudila, vedlo připojení tohoto území k Rio de la Plata. Došlo k tomu však již velmi pozdě a tento stav vydržel jen o něco déle než jednu generaci. Viz Seton-Watson, *Nations and States*, s. 200–201.

Tuto argumentaci bude možná vhodné uzavřít tím, že znovu zdůrazníme omezený a specifický charakter jejího dosavadního směřování. Nemá ani tak vysvětlovat socio-ekonomický základ odporu západní polokoule proti metropolím, k němuž docházelo přibližně v letech 1760–1830, jako spíše nastínit důvod, proč byl tento odpor pojímán v mnohočetné „národní“ formě, a nikoli jiným způsobem. O ekonomických zájmech, které byly v sázce, se velmi dobře ví, jde pochopitelně o faktor zcela zásadní důležitosti. Je zjevné, že na tento proces měl obrovský vliv liberalismus a osvícenství, a to především proto, že nabídl určitý arzenál ideologické kritiky imperiálních *anciens régimes*. Teorie, kterou zde naznačuji, spočívá v tvrzení, že ekonomické zájmy, liberalismus ani osvícenství nemohly *samy o sobě* vytvořit – a ani *samy o sobě* nevytvořily – takový *druh* či podobu představy společenství, které by její členové bránili před drancováním ze strany těchto režimů. Řečeno jinak, žádný z těchto faktorů neposkytoval rámec novému vědomí – onu sotva viditelnou hranici jeho vize – v protikladu k předmětům jeho obdivu a nenávisti, které se nacházely tak říkajíc „ve středu pole“.⁵³ Při splnění *tohoto* konkrétního úkolu sehráli kreolští úředníci poutníci a provinční „tiskaři“ zcela rozhodující roli.

⁵³ O mnohém svědčí to, že v americkém Vyhlášení nezávislosti se hovoří pouze o „lidu“, zatímco slovo „národ“ se poprvé objevuje až v americké ústavě v roce 1789. Kemiläinen, *Nationalism*, s. 105.

KAPITOLA PÁTÁ

Staré jazyky, nové vzory

Závěr éry úspěšných národně osvobozeneckých hnutí v Americe se celkem těsně překrýval s počátkem věku nacionalismu v Evropě. Budeme-li uvažovat o povaze těchto mladších národních hnutí, jež v letech 1820–1920 změnila tvář starého světa, objevíme dva nápadné rysy, které je odlišují od jejich předchůdců. Za prvé téměř ve všech hrály ústřední ideologickou a politickou roli „národní tištěné jazyky“, zatímco v revoluční Americe se španělština a angličtina nikdy nestala důležitým tématem. Za druhé: všechny mohly vycházet z viditelných vzorů, které jim poskytovali jejich vzdálení – a po bouřích francouzské revoluce také poněkud bližší – předchůdci. „Národ“ se tak stal tím, o co bylo možné usilovat hned od počátku, a nikoli představou, jejíž rámec postupně získává určitý tvar. Jak ostatně uvidíme, „národ“ se ukázal být vynálezem, na který si nebylo možné zajistit patent. Byl k dispozici pro kopie, které si pořizovali velmi odlišní a někdy i zcela neočekávaní autoři. V této kapitole svou analytickou pozornost tudíž zaměříme na tištěný jazyk a vytváření pirátských kopií.

Velký Johann Gottfried von Herder (1744–1803), s bezstarostnou nevšímavostí k některým zjevným mimoevropským skutečnostem, koncem 18. století prohlásil: „Denn *jedes Volk ist Volk; es hat seine Na-*

tional Bildung wie *seine Sprache*.“¹ Tato úžasně *eng*-evropská koncepce národní identity ve spojení s jazykem soukromého vlastnictví v obrovské míře ovlivnila Evropu 19. století a v užším smyslu rovněž následné teoretizování o povaze nacionalismu. Kde má tento sen svůj původ? S největší pravděpodobností ve výrazném časovém i prostorovém zmenšení evropského světa, které začalo již ve 14. století a které zpočátku způsobil „archeologický výzkum“ humanistů a později paradoxně evropská celosvětová expanze.

Jak to velmi dobře vyjádřil Auerbach:²

Od prvních záblesků humanismu se začíná pocitovat, že příběhy antických bájí a dějin a také biblické příběhy dělí od vlastní epochy nejen čas, ale také *naprostá odlišnost životních podmínek*. Humanismus s programem obnovení antických životních a výrazových forem podmiňuje historický hlubinný pohled, jak jej v tomto rozsahu neměla žádná známá dřívější epocha; vidí antiku v historické hloubce a na jejím pozadí temné mezidobí středověku... [To znemožňuje], aby se obnovila přirozená svěbytnost života antické kultury nebo historická naivita 12. a 13. století.

Rozvoj toho, čemu můžeme říkat „srovnávací historie“, vedl za nějaký čas k dosud neznámému pojetí „modernosti“, která se otevřeně srovnávala s antikou – a antika se v žádném případě nutně nejevila v lepším světle. Do této důležité otázky prudce vstoupil spor „starých“ a „moderních“, který v poslední čtvrtině 17. století ovládal francouzský intelektuální život.³ Abychom znovu citovali Auerbacha: „Za vlády Ludvíka XIV. měli Francouzi tu odvalu považovat svou vlastní kulturu za platný vzor, který se vyrovná antické kultuře, a tento názor vnutili zbytku Evropy.“⁴

Evropa během 16. století „objevila“ velkolepé civilizace, o nichž dosud kolovaly jenom nejasné zvěsti – v Číně, Japonsku, jihovýchodní Asii a na indickém subkontinentu – a civilizace zcela nezná-

¹ Kemiläinen, *Nationalism*, s. 42. Uvozovky autora.

² *Mimesis*, s. 272.

³ Tento spor vznikl v roce 1689, kdy devětapadesátiletý Charles Perrault vydal svoji báseň *Siècle de Louis le Grand*, v níž se tvrdí, že umění a vědy dosáhly plného rozkvětu právě v jeho době a v jeho zemi.

⁴ *Mimesis*, s. 343. Všimněme si, že Auerbach říká „kultura“, a nikoli „jazyk“. Měli bychom být rovněž obezřetní, a „svou vlastní“ nespojovat s „národní identitou“.

mé – aztécké Mexiko a incké Peru. Tato skutečnost svědčila o nezvratném lidském pluralismu. Vývoj většiny těchto civilizací probíhal zcela odděleně od tehdy známých evropských dějin, křesťanství a antiky, tedy vlastně od tehdy známých dějin lidstva. Jejich genealogie se zcela míjely s křesťanským rájem a nebylo možné, aby se mu přizpůsobily. (Mohly se přizpůsobit pouze pomocí homogenního, prázdného času.) Vliv těchto „objevů“ můžeme posoudit prostřednictvím podivných geografí tehdejších fiktivních politických zřízení. Moreova *Utopie* vydaná v roce 1516 měla být vyprávěním námořníka, jenž se zúčastnil výpravy Ameriga Vespucciho do Ameriky v letech 1497–1498 a kterého autor potkal v Antverpách. *Nová Atlantida* Francise Bacona (1626) byla nová zřejmě především proto, že se nacházela v Tichém oceánu. Swiftův velkolepý Ostrov Hvajninimů (1726) vyšel společně s falešnou mapou, která jej zasazuje do jižní části Atlantického oceánu. (Význam těchto kulis snad může být zřejmější, uvážíme-li, jak nepředstavitelné by bylo umístit na jakoukoli mapu – ať již falešnou nebo skutečnou – Platonovu Republiku). Všechny tyto poťouchlé utopie, „modelované“ na základě skutečných objevů, nejsou líčením ztracených rájů, nýbrž *současných* společností. Můžeme tvrdit, že tomu tak být muselo, protože jejich autoři je už jakožto kritiku současných společností sepisovali a po zmiňovaných objevech již navíc nebylo nutné hledat vzory v jakési zmizelé antice.⁵ Hned po těchto utopiích přicházejí velikáni osvícenství – Vico, Montesquieu, Voltaire a Rousseau – kteří stále více využívali „skutečný“ mimoevropský svět k mohutným útokům svých podvratných textů proti společenským a politickým institucím tehdejší Evropy. Bylo již v zásadě možné uvažovat o Evropě jako o pouhé jedné civilizaci mezi mnoha jinými a tato civilizace nutně nemusela být právě ta vyvolená či nejlepší.⁶

V patřičnou dobu způsobil objevy a územní zisky rovněž revoluci v evropských představách o jazyce. Portugalští, holandská a špa-

⁵ Podobně také vnímáme zřetelný protiklad mezi dvěma slavnými Mongoly v anglickém dramatu. Marlowův *Tamerlán Veliký* (1587–1588) popisuje slavného panovníka, který zemřel v roce 1407. Drydenův *Aureng-zebe* (1676) zobrazuje současného vládnoucího císaře.

⁶ A naopak – jak si evropský imperialismus bezstarostněrazil cestu po celé zeměkouli, jiné civilizace byly traumatickým způsobem konfrontovány s pluralitou, která ničila jejich posvátné genealogie. Skutečnost, že Říše středu byla tak říkajíc odsunuta na okraj – na Dálný východ – je pro tento proces zcela typická.

nělstí mořeplavci, misionáři, obchodníci a vojáci si již od nejranějších dob vytvářeli z praktických důvodů seznamy slov neevropských jazyků (řízení lodí, náboženská konverze, obchod a válka) a tato slova se shromažďovala v jednoduchých slovnících. Vědecké srovnávací studium jazyků se však naplno rozběhlo až v druhé polovině 18. století. Výsledkem anglického záboru Bengálska bylo to, že William Jones poprvé provedl výzkum sanskrtu (1786), a Evropa si tudíž stále zřetelněji uvědomovala, že indická civilizace je mnohem starší než civilizace Řecka či Judeje. Po Napoleonově egyptské výpravě následovalo Champollionovo rozluštění hieroglyfů (1835), které tuto mimoevropskou starobylost ještě zmnožovalo.⁷ Pokroky ve výzkumu semitských jazyků narušily představy o jedinečně starobylém či božském původu hebrejštiny. Opět se vymýšlely genealogie, které bylo možné přizpůsobit pouze prostřednictvím homogenního, prázdného času. „Jazyk již ani tak nevytvářel spojitost mezi vnější mocí a jeho lidským mluvčím, ale byl spíše vnitřním polem, které uživatelé jazyka vytvářeli a uskutečňovali sami mezi sebou.“⁸ Z těchto objevů vzešla filologie a její studium srovnávací gramatiky, roztřídění jazyků do jednotlivých rodin a rekonstrukce zapomenutých „protojazyků“ pomocí vědeckých úvah. Jak Hobsbawm správně poznamenává, vznikla tak „první vědecká disciplína, která považovala evoluci za základ svého oboru“.⁹

Staré posvátné jazyky – latina, řečtina a hebrejštiny – byly od této chvíle nuceny smísit se na stejné ontologické rovině s různorodým plebejským davem konkurenčních místních jazyků a tento posun doplňoval jejich dřívější degradaci v oblasti trhu, kterou způsobil kapitalismus technologie tisku. Pokud nyní všechny jazyky sdílely společné (materiálně) světské postavení, potom také všechny byly v zásadě rovnocenným způsobem hodny toho, aby je někdo studoval a obdivoval. A kdo že je to měl studovat a obdivovat? Protože již žádný z těchto jazyků nepatřil Bohu, měli to být jejich noví vlastníci: rodilí mluvčí – a čtenáři – každého konkrétního jazyka.

⁷ Hobsbawm, *The Age of Revolution*, s. 337.

⁸ Edward Said, *Orientalism*, s. 136.

⁹ Hobsbawm, *The Age of revolution*, s. 337.

Jak nám příhodným způsobem dokazuje Seton-Watson, v Evropě a jejím bezprostředním okolí bylo 19. století zlatým věkem lexikografů, gramatiků, filologů a literátů, kteří se zabývali místními jazyky.¹⁰ Energická aktivita těchto profesionálních intelektuálů byla zcela zásadní pro utváření evropských národních hnutí 19. století, což bylo v naprostém protikladu k situaci v Americe v letech 1770–1830. Jednojazyčné slovníky byly rozsáhlým souhrnem tištěného bohatství každého jazyka, který bylo možné přenášet (i když občas jen stěží) z obchodu do školy či z úřadu do svého obydlí. Dvojazyčné slovníky zviditelňovaly nadcházející jazykové rovnostářství – ať již byla vnější politická realita jakákoli, uvnitř Česko-německého/německo-českého slovníku měla dotyčná dvojice jazyků společné postavení. Vizionářské dřiče, kteří svým kompilacím věnovali celé roky, z nutnosti přitahovaly nebo vychovávaly velké evropské knihovny, a to především knihovny univerzitní. A velkou část jejich bezprostřední klientely stejně tak nutně tvořili studenti na univerzitách či na nižších vzdělávacích stupních. Hobsbawmův výrok – „rozvoj škol a univerzit byl měřítkem rozvoje nacionalismu a zároveň školy a zvláště univerzity se stávaly jeho nejuvědomělejšími zastánci“ – zcela jistě platí pro Evropu 19. století a možná i pro jiné doby a jiná místa.¹¹

Tuto lexikografickou revoluci tedy můžeme sledovat tak, jako bychom sledovaly postupně sílící dunění hořícího muničního skladu – každý malý výbuch způsobuje další exploze, až oslnivá záře nakonec promění noc v den.

Díky nesmírnému úsilí německých, francouzských a anglických učenců byl již v polovině 18. století přístupný prakticky celý dosud

¹⁰ „Právě proto, že dějiny jazyka se v naší době obvykle přísně oddělují od konvenčních politických, hospodářských a sociálních dějin, připadalo mi žádoucí spojit je dohromady i za cenu menších odborných kvalit.“ *Nations and States*, s. 11. Jedním z nejceněnějších rysů Seton-Watsonova textu je ve skutečnosti právě pozornost, kterou věnuje dějinám jazyka – třebaže nemusíme souhlasit s tím, jak tuto pozornost nakonec využívá.

¹¹ *The Age of Revolution*, s. 166. Akademické instituce nebyly pro americký nacionalismus nikterak důležité. Hobsbawm sám poznamenává, že i když bylo v Paříži v době Francouzské revoluce na 6000 studentů, nesehráli v ní prakticky žádnou roli (s. 167). Rovněž nám příhodně připomíná, že i přes rychlé šíření vzdělanosti v první polovině 19. století bylo množství adolescentů ve školách z hlediska dnešních měřítek zcela nepatrné: pouhých 19 000 studentů na francouzských lyceích v roce 1842; 20 000 středoškoláků z celkového počtu 68 milionů obyvatel v carském Rusku v roce 1850; celkové pravděpodobně množství 48 000 univerzitních studentů v celé Evropě v roce 1848. Přesto v revolucích, které vypukly právě tento rok, hrála tato nupatrná, avšak strategicky důležitá skupina zásadní roli. (s. 166–167.)

exitující korpus řeckých klasiků spolu s nezbytnými filologickými a lexikografickými doplňky – a to v příhodné tištěné formě. V desítkách těchto knih však tito učenci navíc znovu vytvářeli úžasnou, velmi přitažlivou – a silně pohanskou – starověkou helénskou civilizaci. V poslední čtvrtině 18. století začínala být tato „minulost“ stále přístupnější malému množství mladých, řecky mluvících, křesťanských intelektuálů, z nichž většina studovala nebo cestovala za hranicemi Osmanské říše.¹² Poté co byli povzneseni filhelénismem v centrech západoevropské civilizace, pustili se do „debarbarizace“ moderních Řeků, tedy do jejich přeměny v bytosti, které by byly hodny Perikla a Sokrata.¹³ Pro tuto změnu vědomí jsou charakteristická následující slova Adamantiose Koraese, jenž byl jedním z těchto mladých mužů (a později se stal vášnivým lexikografem!), při jeho proslovu před francouzským publikem v Paříži v roce 1803:¹⁴

Poprvé národ spatřuje onu šerednou podívanou, jíž je jeho vlastní nevědomost, a chvěje se měříc svým zrakem vzdálenost, která jej odděluje od slávy jeho předků. Tento bolestivý objev však Řeky nevhání do tenat zoufalství: Jsme potomci Řeků, říkají si mlčky, a buďto se musíme pokusit o to, abychom zase byli hodni tohoto jména, nebo jej nesmíme nosit.

V podobném duchu se ke konci 18. století objevily rumunské mluvnice, slovníky a dějiny a doprovázelo je úsilí – úspěšné nejprve na habsburském a později i na osmanském území – nahradit cyrilici latinskou abecedou (čimž se rumunština ostře odlišila od svých pravoslavných slovanských sousedů).¹⁵ V letech 1789–1794 vytvořila Ruská akademie, která vznikla podle vzoru Académie Française, šestisvazkový ruský slovník, po němž v roce 1802 následovala oficiální mluvnice. Jak slovník, tak mluvnice představovaly triumf místního

¹² První řecké noviny vyšly v roce 1784 ve Vídni. Philiki Hetairia, tajná společnost ve značné míře odpovědná za protiturecké povstání v roce 1821, byla založena ve „velkém novém ruském obilném přístavu Oděsa“ v roce 1814.

¹³ Viz úvod Elieho Kedouriea k *Nationalism in Asia and Africa*, s. 40.

¹⁴ Ibid. s. 43–44. Kurziva autora. Celý text Koraesova proslovu s názvem „Současný stav civilizace v Řecku“ je uveden na s. 157–182. Ohromující je jeho překvapivě moderní analýza sociologické základny řeckého nacionalismu.

¹⁵ Nepředstírá žádnou odbornou znalost střední a východní Evropy a v rozboru, který následuje, se ve značné míře spoléhá na Setona-Watsona. O rumunštině viz *Nations and States*, s. 177.

jazyka nad církevní slovanštinou. Třebaže ještě hluboko v 18. století byla čeština pouze jazykem českých venkovanů (šlechta a rodící se střední vrstva hovořily německy), katolický kněz Josef Dobrovský (1753–1829) publikoval v roce 1792 svůj *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur*, první systematické dějiny českého jazyka a literatury. V letech 1835–1839 vydal Josef Jungmann průkopnický pěti-svazkový Slovník česko-německý.¹⁶

Zrod maďarského nacionalismu, jak píše Ignotus, je událostí „celkem nedávnou, takže je možné ji přesně datovat: v roce 1772 vychází některá nečitelná díla Györgyho Bessenyeiho, který tehdy bydlel ve Vídni a byl příslušníkem tělesné stráže Marie Terezie. ...Bessenyeiho *magna opera* si kladla za cíl dokázat, že maďarský jazyk je vhodný i pro ten nejvyšší literární žánr.“¹⁷ Další impulz mu poskytly rozsáhlé spisy Ference Kazinczyho (1759–1831), který je nazýván „otcem maďarské literatury“, a v roce 1784 také přemístění univerzity z provinční Trnavy do Budapešti, čímž vznikla Budapeštská univerzita. Prvním politickým výrazem tohoto nacionalismu byla v 80. letech 18. století nepřátelská reakce latinsky mluvící maďarské šlechty vůči rozhodnutí císaře Josefa II. nahradit latinu jakožto hlavní jazyk správy monarchie němčinou.¹⁸

Výsledkem průkopnické práce místních učenců v oblasti severního Balkánu bylo to, že se zde v letech 1800–1850 vytvořily tři odlišné literární jazyky: slovinština, srbochorvatština a bulharština. Ještě ve 30. letech 19. století byli Bulhaři většinou považováni za příslušníky stejného národa jako Srbové a Chorvati a podíleli se i na ilyrském hnutí, avšak v roce 1878 již existoval samostatný bulharský národní stát. Ukrajinjština (malá ruština) byla v 18. století tolerována jakožto jazyk venkovanů. V roce 1798 však Ivan Kotlarevskij napsal svou *Aeneidu*, nesmírně populární satirickou báseň o ukrajinském ži-

¹⁶ Ibid. s. 150–153.

¹⁷ Paul Ignotus, *Hungary*, s. 44. „Opravdu to dokázal, ale jeho polemické úsilí bylo přesvědčivější než estetická hodnota příkladů, které vyprodukoval.“ Stojí možná za povšimnutí, že se tato pasáž objevuje v pododdlilu nazvaném „Vynález maďarského národa“, který začíná touto pregnantní formulací: „Národ se rodí ve chvíli, kdy se několik lidí rozhodne, že by tomu tak mělo být.“

¹⁸ Seton-Watson, *Nations and States*, s. 158–161. Tato reakce byla natolik bouřlivá, že přesvědčila jeho nástupce Leopolda II. (vládl v letech 1790–1792) aby latinu znovu zavedl. Viz rovněž kapitola VI. Leccos nám naznačí skutečnost, že v této otázce stál Kazincy politicky na straně Josefa II.

voť. V roce 1804 byla založena Charkovská univerzita, která se rychle stala centrem rozmachu ukrajinské literatury. V roce 1819 – tedy pouhých 17 let po oficiální ruské mluvnici – vyšla první gramatika ukrajinská a ve třicátých letech následovala díla Tarase Ševčenko, o němž Seton-Watson poznamenává, že „právě jemu – více než jakémukoli jinému jednotlivci – vděčí obecně přijímaný ukrajinský literární jazyk za svůj rozvoj. Používání tohoto jazyka bylo rozhodující fází utváření ukrajinského národního vědomí.“¹⁹ Krátce poté – v roce 1846 – byla v Kyjevě založena první ukrajinská nacionalistická organizace. A založil ji historik!

V 18. století byla státním jazykem v současném Finsku švédština. Poté co toto území získalo v roce 1809 status personální unie s carským Ruskem, se oficiálním jazykem stala ruština. „Probouzející se“ zájem o finštinu a finskou historii, který nejprve vyjadřovaly texty v latině a švédštině, se již ve 20. letech 19. století stále více projevoval v místním jazyce.²⁰ Vůdci rychle se rozvíjejícího finského národního hnutí byli „lidé, kteří se ve svém povolání do značné míry zabývali jazykem: spisovatelé, učitelé, faráři a právníci. Studium folklóru spolu se znovuobjevováním a opětovnou rekonstrukcí epické lidové poezie šly ruku v ruce s vydáváním mluvnic a slovníků, což nakonec vedlo k tomu, že se objevila periodika sloužící jako prostředek standardizace literárního [tedy tištěného] jazyka, jehož jménem mohly být předkládány silnější politické požadavky.“²¹ V případě Norska, které po dlouhou dobu sdílelo psaný jazyk s Dány, přestože tento jazyk měl zcela odlišnou výslovnost, se nacionalismus objevil spolu s novou norskou mluvnici (1848) a slovníkem (1850) Ivara Aasena. Byly to texty, které reagovaly na požadavek specificky norského tištěného jazyka, a zároveň tento požadavek dále podněcovaly.

Jinde ve světě objevujeme v druhé půli 19. století například africký nacionalismus, jehož průkopníky byli búrští faráři a literáti, kterým se v 70. letech 19. století podařilo přetvořit místní nářečí v literární jazyk a dát mu název, jímž by již nepřipomínal jazyk evrop-

¹⁹ *Nation and States*, s. 187. Není třeba dodávat, že carismus učinil s těmito lidmi krátký proces. Ševčenko zlomila Sibiř. Habsburskové však do jisté míry podporovali ukrajinské nacionalisty v Haliči – aby vytvořili jistou protiváhu vůči Polákům.

²⁰ Komiäinen, *Nationalism*, s. 208–215.

²¹ Seton-Watson, *Nations and States*, s. 72.

ský. Maronité a Koptové, z nichž mnozí vyšli z bejrútské americké koleje (založené v roce 1866) a z Jezuitské koleje svatého Josefa (založené roku 1875), výraznou měrou přispěli k obrození klasické arabštiny a k rozšíření arabského nacionalismu.²² Zdroj tureckého nacionalismu můžeme zase snadno rozpoznat v tištěných periodikách psaných místním jazykem, který se objevil a měl čile k světu v 70. letech 19. století.²³

Neměli bychom také zapomínat, že tatáž epocha zažila „vernacularizaci“ (posílení moci místního jazyka) dalšího typu tištěné stránky, a to hudební partitury. Po Dobrovském přišel Smetana, Dvořák a Janáček; po Aasenovi Grieg; po Kazinczym Béla Bartók – a tento vývoj pokračoval ještě v našem století.

Zároveň je zcela evidentní, že všichni tito lexikografové, gramatici, folkloristé, publicisté a hudební skladatelé neprovozovali své revoluční aktivity v jakémsi vakuu. Byli to konec konců výrobci nabízející své produkty na trhu tištěného slova a právě toto tiché tržiště je spojovalo s veřejností spotřebitelů. Kdo byli tito spotřebitelé? V tom nejobecnějším smyslu šlo o rodiny čtenářských vrstev – nebyl to pouze „pracující otec“, ale rovněž služebnictvem obklopená manželka a děti ve školním věku. Uvědomíme-li si, že ještě v roce 1840 byla téměř polovina obyvatelstva negramotná, a to i v těch nejrozvinutějších evropských státech, jakými byla Británie a Francie (v zástalém Rusku to bylo téměř 98 %), „čtenářské vrstvy“ nutně museli tvořit lidé, kteří měli určitou moc. Máme-li být konkrétnější, šlo o rostoucí střední třídu neurozených nižších úředníků, odborníků, obchodníků a průmyslové buržoazie, která doplňovala tradiční vládnoucí třídu aristokracie, venkovské zemědělské šlechty, dvořanů a duchovních.

Polovina 19. století byla svědkem rychlého růstu státních výdajů a rozšiřování státní byrokracie (civilní i vojenské), a to i navzdory tomu, že neprobíhaly žádné větší místní války. „V letech 1830–1850 se veřejné výdaje na jednoho obyvatele zvýšily o 25 % ve Španělsku,

²² *Ibid.*, s. 232 a 261.

²³ Kohn, *The Age of Nationalism*, s. 106–107. Šlo o odmítnutí „osmanštiny“, dynastické úřednické hantýrky, která v sobě spojovala prvky turečtiny, perštiny a arabštiny. Je charakteristické, že Ibrahim Sinasi, zakladatel prvních z těchto novin, se v té době právě vrátil z pětiletého studia ve Francii. Ostatní ho brzy následovali. V roce 1876 již vycházelo v Konstantinopoli sedm deníků.

o 40 % ve Francii, o 50 % v Belgii, o 70 % v Rakousku, o 75 % ve Spojených státech a o více než 90 % v Nizozemsku.²⁴ Rozšiřování byrokracie, jehož důsledkem byla rovněž specializace byrokratů, otevřelo možnosti povýšení mnohem většímu množství lidí daleko různorodějšího společenského původu, než tomu bylo dosud. Za příklad nám může sloužit dokonce i sešlá, teplými místečky zaplněná a šlechtou ovládaná státní mašinerie Rakousko-Uherska: procento lidí středostavovského původu na nejvyšších stupních její civilní složky vzrostlo z 0 v roce 1804 na 27 v roce 1829, dále pak na 35 v roce 1859 a na 55 v roce 1878. V ozbrojených silách se objevil podobný trend, i když v typicky pomalejším tempu a o něco později: poměr lidí středostavovského původu v důstojnickém sboru vzrostl mezi roky 1859–1918 z 10 na 75 %.²⁵

Jestliže expanze byrokratické střední vrstvy byla relativně rovnoměrným jevem a docházelo k ní ve srovnatelném poměru jak v rozvinutých, tak v nerozvinutých státech Evropy, růst obchodnické a průmyslové střední vrstvy byl pochopitelně značně nerovnoměrný – někde byl mohutný a překotný, jinde zase pomalý a poněkud zakrnělý. Všude je však tento „rozvoj“ nutné chápat ve vztahu ke kapitalismu místních tištěných jazyků.

Předburžoazní vládnoucí vrstvy vytvářely svou soudržnost v jistém smyslu mimo rámec jazyka – nebo alespoň mimo rámec jazyka tištěného. Když vládce Siamu přijal malajskou aristokratku jako konkubínu nebo když anglický král pojal za manželku španělskou princeznu, mohlo se stát, že tito dva lidé spolu nikdy skutečně nepromluvili. Vzájemnost vznikala na základě příbuzenství, klientství a osobní oddanosti. „Francouzští“ šlechtici mohli pomáhat „anglickým“ králům proti „francouzským“ vladařům, a to nikoli na základě sdíleného jazyka nebo kultury, nýbrž – odhlédneme-li od machiavelistických kalkulací – především kvůli vzájemnému příbuzenství a sdílenému přátelství. Relativní nepočetnost tradičních aristokracií, jejich pevná politická základna a osobní charakter politických vztahů, který vyplýval ze vztahů sexuálních a dědických, vedl k tomu, že „třídní“ soudržnost existovala stejně tak v konkrétní realitě, jako

²⁴ Hobsbawm, *The Age of Revolution*, s. 229.

²⁵ Peter J. Katzenstein, *Disjoined Partners, Austria and Germany since 1815*, s. 74, 112.

v pouhých představách. Negramotní šlechtici mohli stále jednat jako šlechtici. Ale jak tomu bylo s buržoazií? Šlo o společenskou třídu, která metaforicky řečeno vznikla jakožto třída v příliš mnoha kópiích. Továrník v Lille byl spojen s továrníkem v Lyonu tak říkajíc pouhým působením ozvěny. Neměli žádný nezbytný důvod k tomu, aby o sobě vzájemně věděli; nebylo běžné, aby vzájemně pojímali za manželky své dcery nebo po sobě dědili majetek. Začali si však prostřednictvím tištěného jazyka vyvolávat v mysli obraz existence tisíců a tisíců podobných lidí. Negramotnou buržoazii si totiž můžeme představit jen stěží. Z hlediska světové historie tudíž bylo měšťanstvo první společenskou třídou, která dosáhla soudržnosti v podstatě na základě pouhých představ. V Evropě 19. století, tedy přibližně dvě stě let poté, co nad latinou zvítězily místní jazyky, však byly nejzazší hranice této soudržnosti určeny „čitelností“ těchto jazyků. Vyjádříme-li to jinak, člověk se může vyspat s kýmkoli, ale nemůže číst slova všech lidí – pouze některých.

Aristokracie, venkovská šlechta, odborníci, úředníci a „lidé trhu“ – právě to byli v té době *potenciální* konzumenti filologické revoluce. Téměř nikde se však existence této klientely plně nerealizovala. Abychom zjistili proč, musíme se vrátit k základnímu rozdílu mezi Evropou a Amerikou, o němž jsme hovořili už dříve. V Americe byl rozsah impérií a jejich jazyků téměř dokonale izomorfní. V Evropě však byla tato shoda jen velmi vzácná a dynastické říše se uvnitř tohoto kontinentu v zásadě vyznačovaly mnohostí místních jazyků. Jinak řečeno, moc a tištěný jazyk vytvářely mapy odlišných oblastí.

Obecným rozvojem gramotnosti, obchodu, průmyslu, spojů, komunikací a státních úřednických mašinerií, který byl typický pro 19. století, vznikl nový mocný impuls pro sjednocení místního jazyka v rámci dynastického území. Latina vydržela v roli státního jazyka Rakousko-Uherské monarchie až do 40. let 19. století, ale pak téměř okamžitě vymizela. Šlo sice o jazyk státu, nicméně v 19. století již nemohla být jazykem obchodu, vědy, tisku, a literatury, a to zvláště ve světě, kde tyto jednotlivé „jazyky“ do sebe vzájemně a bez přestání pronikaly.

Místní státní jazyky mezitím získávaly stále větší moc a významnější postavení. Došlo tak k něčemu, co nikdo alespoň zpočátku příliš neplánoval. Angličtina vystrnadila gaelštinu z většiny území Irska,

francouzština zahнала bretonštinu „do rohu“ a kastilština vytlačila katalánštinu až na samotný okraj. Na těch územích, kde v polovině století ze zcela vnějších důvodů a naprostou náhodou panovala poměrně velká shoda mezi státním jazykem a jazykem obyvatelstva – jak tomu bylo například v Británii nebo ve Francii –,²⁶ nemělo všeobecné vzájemné pronikání, které jsme již naznačili, příliš dramatické politické důsledky. V mnoha jiných „říších“, z nich Rakousko-Uhersko je možná tím nejkrajnějším příkladem, to nevyhnutelně vedlo k výbušné situaci. Na jeho obrovském, polorozpadlém, mnohojazyčném, ale stále gramotnějším území znamenala výměna latiny v polovině 19. století za *jakýkoli* jiný místní jazyk obrovské výhody pro ty jeho poddané, kteří *již* tento tištěný jazyk používali – a těm, kteří ho nepoužívali, zároveň připadala jako obrovská hrozba. Zdůrazňuji zde slovo *jakýkoli*, neboť jak ještě dále podrobně vysvětlíme, to, že habsburský dvůr – sám o sobě německý, jak by si člověk zřejmě pomyslel – zajistil toto vysoké postavení němčině, nemělo vůbec co dělat s německým nacionalismem. (Za těchto okolností by se dalo očekávat, že v každé dynastické říši vznikne uvědomělý nacionalismus jako *poslední* právě mezi rodilými čtenáři tohoto oficiálního místního jazyka. A to také potvrzují historické záznamy.)

Proto nás příliš nepřekvapí, že pokud jde o klientelu našich lexikografů, v odlišných politických podmínkách nacházíme velmi odlišné skupiny zákazníků. Například v Uhersku, kde prakticky neexistovala žádná maďarská buržoazie, ale naopak jeden z osmi „Maďarů“ se hlásil k určitému druhu šlechtického původu, nízké obranné zídky tištěné maďarštiny bránily proti přívalu němčiny skupinky nižší aristokracie a zchudlé venkovské šlechty.²⁷ Téměř totéž se dá prohlásit o čtenářích polštiny. Mnohem typičtější však bylo uskupení nižší šlechty, univerzitních učenců, odborníků a obchodníků, v němž první skupina byla zdrojem vůdců s určitým „postavením“, druhá a třetí poskytovala mýty, poezii, noviny a ideologické formulace a čtvrtá dodávala peníze a umožňovala přístup

²⁶ Jak jsme již viděli, vernakularizace státních jazyků na těchto dvou územích proběhla již velmi brzy. V případě Spojeného království bylo mocným faktorem tohoto procesu vojenská podrobení oblastí gaeltachtu v 8. století a hlodomor ve 40. letech 19. století.

²⁷ Hobsbawm, *The Age of Revolution*, s. 165. Skvělý podrobný rozbor viz Ignotus, *Hungary*, s. 44–56; i také Jászi, *The Dissolution*, s. 224–225.

k trhu. Laskavý Koraes nám nabízí jemnou charakteristiku prvních klientů řeckého nacionalismu, mezi nimiž převládali intelektuálové a podnikatelé:²⁸

V méně chudých městech, v nichž žilo pár zámožných obyvatel a kde působil několik škol, bylo tudíž také několik jednotlivců, kteří dokázali alespoň číst antické autory a rozumět jim. V takových městech začala revoluce dříve a mohla se rychleji a povzbudivěji rozvíjet. V některých z těchto měst se již školy rozšiřují a zavádí se v nich výuka *cizích* jazyků a dokonce i takových věd, které se učí v Evropě [sic!]. Bohatí podporují tištění knih překládaných z italštiny, francouzštiny, němčiny a angličtiny; na své náklady posílají do Evropy mladé muže dychtící po vzdělání; poskytují svým dětem lepší vzdělání, a to i včetně dávek...

Uskupení čtenářů, jejichž složení se pohybovalo v celém širokém spektru mezi maďarštinou a řečtinou, se rozvinulo rovněž po celé střední a východní Evropě a v průběhu století také na Blízkém východě.²⁹ Velmi se také lišilo to, jak dalece se na představách nových společenství vytvářených pomocí místních jazyků rovněž podílely městské a venkovské masy. Do značné míry to záviselo na jejich vztahu k misionářům nacionalismu. Jedním extrémem, na který můžeme poukázat, je možná Irsko, kde životně důležitou roli zprostředkovatelů sehráli katoličtí kněží pocházející z venkovského lidu, k němuž stále měli blízko. Druhý extrém naznačuje tento Hobsbawmův ironický komentář: „Haličtí venkované se v roce 1846 postavili proti polským revolucionářům, ačkoli tito revolucionáři vyhlásili zrušení nevolnictví, a raději masakrovali kultivované muže a důvěřovali císařským úředníkům.“³⁰ S rozšiřováním gramotnosti však bylo stále snazší získat lidovou podporu prakticky všude a masy začaly objevovat určitou hrdost v tom, že jazyk, kterým celou dobu pokorně mluvily, byl povýšen do tištěné podoby.

²⁸ Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa*, s. 170. Kurziva autora. Vše zde působí jako vzorový příklad. Když Koraes pohlíží na Evropu, dívá se na ni přes rameno; čelem stojí ke Konstantinopoli. Osmanština stále ještě není cizím jazykem. A budoucí „nepracující“ manželky se stávají součástí trhu mluveného slova.

²⁹ Viz na příklad Seton-Watson, *Nations and States*, s. 72 (Finsko), 145 (Bulharsko), 153 (Čechy) a 432 (Slovensko); Kohn, *The Age of Nationalism*, s. 83 (Egypt) a 103 (Persie).

³⁰ *The Age of Revolution*, s. 169.

Do jisté míry tedy platí tato Nairnova zajímavá formulace: „Nová středostavovská inteligence nacionalismu musela do dějin pozvat lidové masy; a pozvánku musela napsat jazykem, kterým tyto masy rozuměly.“³¹ Bude však těžké pochopit, proč tato pozvánka měla takovou přitažlivost a proč ji dokázaly sepsat tak rozdílná uskupení (Nairnova středostavovská inteligence totiž v žádném případě nebyla jediným hostitelem), dokud se nezačneme zabývat „pirátským vytvářením kopií“.

Hobsbawm poznamenává, že „Francouzskou revoluci nevytvořila ani nevedla zformovaná politická strana či hnutí, tak jak je dnes chápeme my, ani lidé pokoušející se uskutečnit nějaký systematický program. Rovněž nevystřelila vzhůru ‚vůdce‘ toho druhu, na jaký jsme zvyklí v revolucích 20. století – k tomu začalo docházet až poté, co se objevila porevoluční postava Napoleona.“³² Jakmile však k této revoluci došlo, okamžitě vstoupila do neustále se hromadící paměti tištěného slova. Ohromující a matoucí zřetězení událostí, které zažívali jejich tvůrci i oběti, se stalo určitou „věcí“ – a dostalo také své jméno: Francouzská revoluce. Stejně jako nespočetné kapky vody, které opracovávají velký neforemný kus kamene do podoby zaobleného balvanu, tak i miliony tištěných slov zpracovaly tuto zkušenost do určitého „konceptu“ na potištěné stránce – a v pravý čas také do podoby určitého vzoru. Otázky typu proč „to“ začalo, kam „to“ směřovalo, proč se „to“ povedlo nebo proč „to“ ztroskotalo, se staly tématem nekonečných polemik ze strany příznivců i nepřátel – o existenci samotné věci, o tomto „to-ství“ však už poté nikdo nepochyboval.³³

Také na americkém kontinentě se nacionalismus téměř stejným způsobem změnil v „koncepty“, „vzory“ a dokonce i v „konkrétní projekty“, jakmile se ocitl v tištěné podobě. To, že se Bolívar bál povstání černochů a že San Martín povolal své domorodé obyvatel pod křídla „peruánství“, byly dvě skutečnosti, které na sebe

³¹ *The Break-up of Britain*, s. 340.

³² *The Age of Revolution*, s. 80.

³³ Srovnej: „Samotný název průmyslová revoluce v sobě odráží její opožděný vliv na Evropu. Jako skutečnost [sic] existovala průmyslová revoluce v Británii ještě před vznikem tohoto názvu. Ten vymysleli až angličtí a francouzští socialisté – kteří sami byli skupinou, jež neměla žádné předchůdce – ve 20. letech 19. století zřejmě analogicky k politické revoluci ve Francii.“ *Ibid.*, s. 45.

v „realitě“ prudce a chaoticky narážely. Tištěná slova však první skutečnost téměř okamžitě odplavila do oblasti zapomnění, a pokud si na ni vůbec někdo vzpomněl, jevila se mu jako bezvýznamná anomálie. Z americké změní vzešly tyto představy skutečnosti: národní státy, republikánské instituce, společné státní občanství, právo na sebeurčení, národní vlajky a hymny atd. Zároveň došlo k odstranění jejich konceptuálních protějšků: dynastických impérií, monarchických institucí, absolutismu, poddanství, dědičné šlechty, nevolnictví, existence ghett a tak podobně. (Nejvíce člověka v tomto kontextu ohromí to, že v „modelových“ Spojených státech 19. století došlo k „elizi“ hromadného otroctví a sdíleného jazyka „modelových“ jižanských republik.) Platnost a možnost zobecnění tohoto projektu mimoto nepochybně potvrzovala *mnohočetnost* nezávislých států.

Jako důsledek byl již v druhém desetiletí 19. století – ne-li ještě dříve – k dispozici „vzor“ „určitého“ nezávislého státu, z něhož bylo možné vytvořit pirátské kopie.³⁴ (Prvními skupinami, které to učinily, byla marginalizovaná seskupení vzdělanců prosazující místní jazyky, na která jsme se v této kapitole zaměřili.) Nicméně právě proto, že tento vzor byl v té době již známý, vnucoval jisté „normy“, od nichž nebylo přípustné se příliš nápadně odchylovat. Dokonce i zůstala a reakční maďarská a polská nižší šlechta se musela zuby nehty držet, aby k sobě okázale „nepozvala“ své utlačované krajany (i kdyby to mělo být jen do spížírny). Můžeme říct, že zde zapůsobila logika San Martínovy „peruanizace“. Pokud si „Maďaři“ zasloužili národní stát, potom *muselo jít* o všechny Maďary.³⁵ Musel to být stát, v němž hlavním těžištěm suverenity bude kolektivita mluvčích a čtenářů maďarštiny a ve vhodnou dobu také zrušení nevolnictví, podpora vzdělávání lidu, rozšíření volebního práva a podobně. Raná evropská národní hnutí měla mnohem hlubší populistický

³⁴ Bylo by možná přesnější říct, že tento vzor byl složitou směsicí francouzských a amerických prvků. Nicméně „pozorovatelnou skutečností“ až do 70. let 19. století bylo to, že ve Francii existovala obnovená monarchie a falešný dynasticismus Napoleonova prasnovce.

³⁵ Ne, že by to bylo tak prosté a jednoduché. Polovina poddaných Uherského království byli „Nemaďaři“. Jen třetina nevolníků hovořila maďarsky. Vysoká maďarská aristokracie mluvila na počátku 19. století francouzsky nebo německy; střední a nižší šlechta „konverzovala v ‚barbarské‘ latině okofeněné nejen maďarštinou, ale i slovenskými, srbskými a rumunskými výrazy stejně jako místní němčinou...“ *Ignotus, Hungary*, s. 45–46, a 81.

charakter, než tomu bylo v Americe, a to i v případech, kdy je demagogicky řídily zcela zpátečnické sociální skupiny: nevolnictví *mu-selo* zmizet a legální otroctví bylo zcela nepředstavitelné – v neposlední řadě proto, že tento konceptuální vzor byl zasazen tam, kde ho již nebylo možné vykořenit.

KAPITOLA ŠESTÁ

Oficiální nacionalismus a imperialismus

Filologicko-lexikografická revoluce a vznik národních hnutí uvnitř Evropy, který sám o sobě nebyl jen důsledkem kapitalismu, ale i elefantiázy dynastických států, způsobovaly v průběhu 19. století – a především v jeho druhé půli – mnohým monarchům stále větší kulturní, a tudíž i politické problémy. Jak jsme se totiž již zmínili, základní legitimita většiny těchto dynastií neměla nic společného s „národní příslušností“. Romanovci vládli Tatarům, Lotyšům, Němcům, Arménům, Rusům a Finům. Habsburkové trůnili vysoko nad Maďary, Chorvaty, Slováky, Italy, Ukrajinci a rakouskými Němci. Hanoverská dynastie řídila Bengálce a Quebečany stejně jako Skoty, Iry a Velšany.¹ Příslušníci stejných dynastických rodů mimoto často vládli v různých, někdy i navzájem soupeřících státech Evropy. Jakou národnost bychom přisoudili Bourbonům vládnoucím ve Francii a ve Španělsku, Hohenzolernům v Prusku a Rumunsku, Wittelsbachům v Bavorsku a Řecku?

¹ Je roztomilé, že tomu, co se nakonec stalo britským impériem, nevládla již od počátku 11. století žádná „anglická“ dynastie. Od této doby se na královském trůnu usazoval postrý průvod Normanů (Plantageneti), Velšanů (Tudorovci), Skotů (Stuartovci), Holanďanů (Oranžská dynastie) a Němců (Hanoverská dynastie). Až do filologické revoluce a záchvatu anglického nacionalismu během první světové války to bylo každému vcelku jedno. Windsor se v tomto shoduje s Schönbrunem a s Versailles.

Rovněž jsme viděli, že tyto dynastie se v zásadě z administrativních důvodů různě rychle rozhodly, že státním jazykem bude určitý místní tištěný jazyk a že tato „volba“ byla v zásadě neuvědomělá – šlo o jazykové „dědictví“ nebo o jistou výhodnost.

Evropská lexikografická revoluce však vzbudila – a postupně rozšířila – přesvědčení, že jazyky (alespoň v Evropě) jsou tak říkajíc osobním vlastnictvím jistých konkrétních skupin, tedy skupin jejich mluvčích a čtenářů, a navíc že tyto skupiny, které ve svých představách tvořily společenství, mají nárok na to, aby se staly autonomní součástí „spolku sobě rovných“. Filologičtí štváči tak stavěli monarchy před nepříjemné dilema, které se časem ještě přiostrřilo. Nikde nebudeme toto dilema vnímat zřetelněji než v Rakousku-Uhersku. Když se osvícený absolutista Josef II. na počátku 80. let 18. století rozhodl, že státním jazykem bude němčina, a nikoli latina, „nebojoval tím například proti maďarskému jazyku, nýbrž proti latině... Domníval se, že práci ve prospěch mas nelze konat efektivně na základě středověké „latinské“ šlechtické správy. Kategorickým požadavkem byla podle něj existence jednotného jazyka, který by spojoval všechny části jeho říše. Z hlediska této nutnosti nemohl zvolit žádný jiný jazyk než němčinu, jež široce ovlivňovala kulturu a literaturu a která měla v každé části monarchie výrazné zastoupení.“² „Habsburkové skutečně *nebyli* vědomou a důslednou germanizační silou. Existovali dokonce *Habsburkové, kteří ani německy nemluvíli*. A ani snahy těch habsburských císařů, kteří politiku germanizace občas prosazovali, nevycházely ze žádného nacionalistického hlediska. Tyto kroky vedlo úsilí o sjednocení a univerzální charakter jejich říše.“³ *Hausmacht* byla jejich zásadním cílem. V druhé polovině 19. století však němčina stále více získávala dvojité postavení – „univerzálně imperiální“ a „specificky národní“. Čím více dynastie prosazovala první zmiňovanou funkci němčiny, tím více to vypadalo, že straní svým německy mluvícím poddaným, což vzbuzovalo stále větší antipatie u ostatního obyvatelstva. Kdyby ji však vehementně neprosazovala a činila ústupky jiným jazykům, především maďarštině, ne-

² Jászi, *The Dissolution*, s. 71. Je zajímavé, že Josef odmítl korunovační přísahu jakožto uherský král, protože by se zavázal k tomu, že bude respektovat „ústavní“ privilegia maďarské šlechty. Ignóty, *Hungary*, s. 47.

³ *Ibid.*, s. 137. Kurziva autora.

jenže by se zbrzdilo sjednocování říše, ale němečtí poddaní by si mohli dovolit cítit se uraženi. Hrozilo tudíž, že poddaní budou dynastii nenávidět kvůli tomu, že se zastává Němců, a současně také proto, že je zrazuje. (Velmi podobně tomu bylo s Osmany, které mluvčí turečtiny nenáviděli jako odpadlíky a neturečtí mluvčí jako moc, která je poturečtuje.)

Protože všichni monarchové již v polovině 19. století využívali *některý* z místních jazyků jako jazyk státní⁴ – a také proto, že po celé Evropě rychle vzrůstala prestiž ideje národa – evropsko-středozezemské monarchie se začaly nenápadně, třebaže zřetelně posouvat k vábívé myšlence identifikace s určitým národem. Romanovci zjistili, že jsou „Velkými Rusy“, z příslušníků hannoverské dynastie se stali Angličané, Hohenzollerni přišli na to, že jsou Němci, a z jejich příbuzných se pak s poněkud většími obtížemi stali Rumuni, Řekové atd. Toto nové ztotožnění s národem podpořilo na jedné straně jejich legitimitu, která ve věku kapitalismu, skepticismu a vědy mohla stále méně stavět na pouhé domnělé posvátnosti a starobylosti. Na straně druhé však přinášelo nová nebezpečí. Pokud se císař Vilém II. pasoval na „Prvního Němce“, nepřímo tím připustil, že je *jedním z mnoha lidí stejného druhu, jako je on sám*, že má zastupitelskou funkci, a že tudíž může své německé krajany *zradit*. (To bylo ve vrcholné době dynastie naprosto nemyšlitelné. Koho nebo co by tehdy mohl zradit?) Hned po katastrofě, která postihla Německo v roce 1918, ho Němci vzali za slovo – i s tím, co z tohoto jeho slova vyplývalo. Ve jménu německého národa ho civilní politici (veřejně) a generální štáb (s typickou odvahou, tedy tajně) vystrnadili z vlasti na neznámé holandské předměstí. Za zrádce byl ostatně označen také Mohammad Rezá Pahlaví, který se neprohlásil jen za šáha, nýbrž za šáha Íránu. To, že on sám fakticky akceptoval pravomoci národního soudu, třebaže vlastní soudní rozhodnutí nepřijal, ukazuje jeho malý komický výstup ve chvíli, kdy odlétá do exilu. Než nastoupil na schůdky svého tryskového letadla, políbil pro fotografy zemi a prohlásil, že si s sebou odváží malé množství posvátné

⁴ Mohli bychom tvrdit, že když v roce 1844 maďarština konečně nahradila latinu v roli státního jazyka Uherského království, uzavřela se tím jedna dlouhá historická éra. Jak jsme však již viděli, „barbarská“ latina byla ve skutečnosti ještě dlouho v 19. století *místním jazykem* maďarské střední a nižší šlechty.

iránské půdy. Scéna ukradená z filmu o Garibaldim, a nikoli o „králi slunce“.⁵

„Naturalizace“ evropských dynastií – což byl manévr, který v mnoha případech vyžadoval určité zábavné akrobatické kousky – nakonec vedl k tomu, co Seton-Watson kousavě nazývá „oficiálním nacionalismem“,⁶ jehož nejznámějším (ale nikoli jediným) příkladem je rusifikace carismu. Tyto „oficiální nacionalismy“ můžeme nejlépe chápat jako prostředek, který měl spojit naturalizaci s udržení dynastické moci, a to zvláště v obrovských mnohojazyčných oblastech, které tato moc od středověku nashromáždila – jinými slovy, krátká a těsná kůže národa se měla tímto způsobem natáhnout na celé gigantické tělo impéria. „Rusifikace“ různorodého obyvatelstva, které tvořili carovi poddaní, tudíž představovala násilné a vědomé stmelení dvou protichůdných politických řádů, z nichž jeden byl velmi starý a druhý poměrně nový. (Existuje zde sice jistá analogie kupříkladu s hispanizací Ameriky a Filipín, ale jeden zásadní rozdíl zůstává. Kulturní conquistadoři carismu konce 19. století vycházeli z uvědomělého machiavelismu, zatímco jejich španělští předchůdci jednali na základě neuvědomělého všedního pragmatismu. Ani z jejich hlediska vlastně o „hispanizaci“ nešlo – šlo jednoduše o *konverzi* pohanů a divochů.)

Abychom našli klíč k určení „oficiálního nacionalismu“ – k zaměrnému splnutí národa a dynastické říše – nesmíme zapomenout, že se rozvinul až po lidových národních hnutích, které se v Evropě šířily od 20. let 19. století, a že na ně jistým způsobem *reagoval*. Nacionalismy vznikaly podle vzoru amerických a francouzských dějin a nyní samy začaly mít modulární charakter.⁷ Bylo potřeba pouze určitého eskamotérství, které by impériu v národních šatech umožnilo vypadat přitažlivě.

⁵ Od profesora Chechabiho z Harvardské univerzity jsem se dozvěděl, že šáh především napodoboval svého otce, Rezu Pahlaviho, který si do zavazadel přibalil trochu iránské půdy, když ho Londýn poslal v roce 1941 do exilu na Mauritiis.

⁶ Seton-Watson, *Nations and States*, s. 148. Bohužel se tato kousavost týká jen východní Evropy. Seton-Watson je oprávněně jízlivý, pokud jde o Romanovce a sovětské režimy, ale přehlíží obdobnou politiku Londýna, Paříže, Berlína, Madridu a Washingtonu.

⁷ Poučnou analogii k tomuto procesu nacházíme v politicko-vojenských reformách Scharnhorsta, Clausewitze a Gneisenaua, kteří si v uvědoměle konzervativním duchu přizpůsobili mnohé ze spontánních změn, které přinesla Francouzská revoluce, aby vybudovali velkou, vzorovou, stálou armádu sestavenou na základě branné povinnosti a řízenou profesionálními důstojníky.

Aby náš pohled na tento reakční proces „sekundárního modelování“ získal určitou perspektivu, bude možná užitečné se zamyslet nad některými obdobnými případy, které se však zároveň od sebe pro nás užitečným způsobem liší.

Seton-Watson nám skvěle ukazuje, jak rozpačitý pocit měla romanovská autokracie z toho, že má „jít do ulic“.⁸ Jak jsme poznamenali již dříve, jazykem petrohradského dvora v 18. století byla francouzština, zatímco značná část venkovské šlechty hovořila německy. Důsledkem Napoleonova tažení bylo to, že hrabě Sergej Uvarov v roce 1832 v oficiální zprávě navrhl, aby říše byla založena na třech principech – na samovládě, pravoslaví a nacionalitě (*nacionalnost*). První dva principy byly velmi staré, zatímco ten třetí byl zcela nový – a poněkud předčasný v době, kdy polovinu „národa“ stále ještě tvořili nevolníci a více než polovina lidí mluvila jiným mateřským jazykem než ruštinou. Zpráva vynesla Uvarova do funkce ministra školství, ale to bylo zhruba tak všechno. Dalších padesát let totiž carismus Uvarovovu svádění odolával. Až za vlády Alexandra III. (1881–1894) se rusifikace stala součástí oficiální dynastické politiky – tedy až dlouho poté, co se v impériu objevil ukrajinský, finský, lotyšský a jiný nacionalismus. Ironií je to, že první rusifikační kroky byly namířeny právě proti těm „národnostem“, které byly nejvíce *Kaisertreu* – například proti pobaltským Němcům. V roce 1887 se v pobaltských provinciích ruština stala povinným vyučovacím jazykem na vyšších stupních všech státních škol a toto opatření se později rozšířilo i na školy soukromé. V roce 1893 byla uzavřena univerzita v Dorpatu (dnešní Tartu), která patřila mezi nejvýznačnější vysoké školy v carských državách, a to proto, že se v posluchárnách mluvilo německy. (Připomeňme si, že až dosud byla němčina provinčním státním jazykem, a nikoli hlasem lidového národního hnutí.) A tak bychom mohli pokračovat dál. Seton-Watson dochází dokonce až k tvrzení, že revoluce roku 1905 byla „revolucí nerusky mluvícího obyvatelstva namířenou proti rusifikaci, stejně jako revolucí dělníků, rolníků a radikálních intelektuálů proti samovládě. Tyto dvě revolty byly pochopitelně vzájemně propojeny: sociální revoluce byla ve skutečnosti mnohem prudší v nerus-

⁸ *Ibid.*, s. 83–87.

kých oblastech, kde se jejími protagonisty stali polští dělníci a lo-
tyšští a gruzínští rolníci.⁹

Bylo by současně velkou chybou předpokládat, že jelikož rusifi-
kace byla součástí *dynastické* politiky, nemohlo se jí podařit dosáhnout jeden z jejích hlavních cílů – zmobilizovat rostoucí nacionalis-
mus „velkého Ruska“ tak říkajíc pod carským trůnem. A nedošlo k tomu jen na základě citů. Rozsáhlá byrokracie a rozšiřující se trh, které impérium poskytovalo, konec konců nabízely ruským úředníkům a podnikatelům obrovské příležitosti.

Stejně tak zajímavá jako Alexandr III., rusifikující car všech Rusů, je jeho současnice Victoria von Saxe-Coburg-Gotha, královna anglická a v pozdní fázi života také indická císařovna. Její titul je ve skutečnosti mnohem zajímavější než její osoba, neboť typickým způsobem reprezentuje stále pevnější „kov“ ve svaru nacionalismu a impéria.¹⁰ Její vláda rovněž naznačuje počátek „oficiálního nacionalismu“ – tentokrát však londýnského stylu – a tento nacionalismus je úzce spřízněn s rusifikací, kterou v té době prováděl Petrohrad. Nejlépe si tuto spřízněnost uvědomíme pomocí vývojového srovnání.

V *Rozpadu Británie* nastoluje Tom Nairns otázku, proč na konci 18. století nevzniklo žádné skotské národní hnutí – navzdory růstu vlivu buržoazie a působení význačných skotských intelektuálů.¹¹ Hobsbawm rezolutně odmítl Nairnovu přemýšlivou analýzu s tím, že „je čirým anachronismem očekávat, že [Skotové] by v této době mohli požadovat nezávislý stát“.¹² Když si však připomeneme, že se signatář Deklarace nezávislosti Benjamin Franklin narodil pět let před Davidem Humem, může nás napadnout, že tak trochu anachronistický je i samotný Hobsbawmův soud.¹³ Zdá se, že obtíže – a jejich řešení – spočívají v něčem jiném.

⁹ Ibid., s. 87.

¹⁰ Rozpad tohoto svaru můžeme časově změřit jako přechod od Britského impéria k Britskému Commonwealthu, dále pak pouze ke „Commonwealthu“ a dále...?

¹¹ *The Break-up of Britain*, s. 106nn.

¹² „Some Reflections“, s. 5.

¹³ V knize s příznačným názvem „Vynález Ameriky“ (*Inventing America: Jefferson's Declaration of Independence*) Gary Wills tvrdí, že základy Jeffersonovo nacionalistického smýšlení neuvěřel Locke, nýbrž Hume, Hutcheson, Adam Smith a další proslulé postavy skotského osvícenství.

Nairn na druhé straně projevuje sklon dobrého nacionalisty nakládat se svým Skotskem jako s jakousi bezproblémovou, prapůvodní daností. Pestrý původ této „entity“ nám připomíná Bloch, který poznamenává, že plenění ze strany Dánů a Viléma Dobyvatele navždy zničilo kulturní hegemonii severní, anglosaské Northumbrie, kterou symbolizovali takoví velikáni, jakými byli Alcuin a Beda Ctihodný:¹⁴

Část severního území byla oddělena od vlastní Anglie. Od jiného obyvatelstva hovořícího anglosaštinou ho odstříhli Vikingové, kteří se usadili v Yorkshiru, a nížinu kolem northumbrijské pevnosti Edinburghu ovládli keltské náčelníci z vysočiny. Dvojazyčné skotské království tedy bylo jakýmsi mimoděčným výtvozem skandinávských nájezdů.

A Seton-Watson zase píše, že skotský jazyk¹⁵

se vyvinul v důsledku splnutí saštiny a francouzštiny, ačkoli francouzštiny v něm bylo méně a naopak keltských a skandinávských zdrojů více než na jihu. Tímto jazykem se nemluvílo pouze na východě Skotska, ale rovněž v severní Anglii. Skotštinou, či „severní angličtinou“ hovořil skotský dvůr a společenská elita (která mohla, ale také nemusela rovněž mluvit gaelštinou) stejně jako obyvatelstvo nížiny (Lowlands) jako celek. Byl to jazyk básníků Roberta Henrysona a Williama Dunbara. V moderní době se mohl rozvinout do podoby odlišného literárního jazyka, kdyby unie mezi oběma královstvími v roce 1603 nepřinesla převahu jižní angličtiny, která se rozšířila na skotský dvůr a pronikla do administrativy a mezi skotské vyšší vrstvy.

Zásadním momentem je to, že značná část entity, která se jednoho dne objeví v představách jako Skotsko, již počátkem 17. století hovořila anglicky a za předpokladu alespoň minimální úrovně gramotnosti měla bezprostřední přístup k tištěné angličtině. Poté na počátku 18. století anglicky mluvící nížina (Lowlands) spolupracovala s Londýnem na vyhlazení Gaeltachtu. Ani v jednom z těchto „výbojů směrem na sever“ však nešlo o uvědomělou politiku angli-

¹⁴ *Feudal Society*, I, s. 42.

¹⁵ *Nations and States*, s. 30–31.

kanizace – byl to v zásadě jejich vedlejší produkt. Jejich kombinace však „ještě před“ věkem nacionalismu účinně omezila jakoukoli možnost národního hnutí evropského stylu založeného na konkrétním místním jazyce. A proč tedy nevznikl nacionalismus amerického stylu? Částečnou odpověď mimoděk nabízí samotný Nairn, když hovoří o „masivní migraci intelektuálů“ na jih, k níž docházelo od poloviny 18. století.¹⁶ Šlo zde však o víc než jen o migraci intelektuálů. Skotští politici přicházeli na jih, aby vydávali zákony a skotští obchodníci si otevřeli přístup k londýnským trhům. V naprostém protikladu k situaci ve třinácti koloniích (a v menší míře také se situací v Irsku) těmto poutníkům na cestách do centra *nebránily vůbec žádné barikády*. (Srovnejme to s „volnou silnicí“ do Vídně, kterou před sebou měli maďarští čtenáři latiny a němčiny.) Angličtina v té době ještě nebyla „anglickým“ jazykem.

Stejný argument můžeme sledovat i z jiného úhlu. Je pravda, že v 17. století Londýn opět začal získávat zámořská území, což bylo poprvé od katastrofálního konce stoleté války. Avšak „duch“ těchto záborů byl stále v zásadě duchem doby před vznikem nacionalismu. Vůbec nejlépe to potvrzuje skutečnost, že „Indie“ se stala „Britskou Indií“ teprve dvacet let poté, co Viktorie usedla na trůn. Až do vzpoury v roce 1857 totiž Indii ovládala obchodní společnost, nikoli stát a už vůbec ne národní stát.

Brzy však mělo dojít ke změně. Když se v roce 1813 projednávalo obnovení charty Východoindické společnosti, parlament povolil, aby se ročně věnovala částka 100 000 rupií na místní vzdělávání, *jak v „orientálním“, tak v „západním“ duchu*. V roce 1823 byl v Bengálsku ustanoven Výbor pro veřejnou výuku a v roce 1834 se předsedou tohoto výboru stal Thomas Babington Macaulay. Hned následující rok vytvořil nechvalně známé „Zápisky o vzdělání“, v nichž prohlásoval, že „jediná police dobré evropské knihovny má stejnou hodnotu jako veškerá domorodá literatura Indie a Arábie.“¹⁷ Měl větší štěstí než Uvarov, neboť jeho doporučení se okamžitě začala realizovat. Byl zaveden zcela anglický vzdělávací systém, jenž měl – pod-

¹⁶ *The Break-up of Britain*, s. 123.

¹⁷ Můžeme si být jisti, že tento nadutý mladý středostavovský anglický Uvarov o žádné z těchto „domorodých literatur“ nevěděl zhora nic.

le Macaulayových vlastních slov, které se člověk zdráhá vyslovit – vytvořit „vrstvu lidí, kterou sice budou tvořit Indové svým původem a barvou pleti, ale zároveň to budou Angličané, pokud půjde o jejich vkus, názory, morálku a intelekt.“¹⁸ V roce 1836 napsal:¹⁹

Žádný hinduista, který získá anglické vzdělání, už nebude upřímně lpět na své víře. Je mým pevným přesvědčením [a pevná přesvědčení měl vždycky], že dovedeme-li naše vzdělávací plány do konce, za třicet let nebude mezi váženými vrstvami bengálského obyvatelstva jediný modlář.

Jistě zde nacházíme určitý naivní optimismus, který nám připomene Fermína de Vargase v Bogotě o padesát let dříve. Důležité je však to, že máme před sebou dlouhodobý (30 let!), uvědoměle formulovaný a realizovaný politický plán přeměny „modlářů“ – ani ne tak v křesťany, jako spíš v osoby s anglickou kulturou, a to i navzdory jejich neodstranitelné barvě pleti a původu. Záměrem je tu jakési duševní míšení ras, které v porovnání s Fermínovým fyzickým míšením ukazuje, že stejně jako mnoho jiných věcí viktoriánské éry i imperialismus prodělal obrovský pokrok, pokud jde o určitou jemnost a delikátnost. V každém případě můžeme bezpečně prohlásit, že od této chvíle byl macaulayismus různým tempem prosazován po celém rozšiřujícím se impériu.²⁰

Stejně jako rusifikace i anglikanizace přirozeně nabízela nadějně příležitosti zástupům středostavovských obyvatel metropole (včetně Skotů) – úředníkům, učitelům, obchodníkům a plantážníkům – kteří se rychle rozptýlili po obrovském území věčně ozářeném sluncem. Existoval nicméně zásadní rozdíl mezi říší ovládanou z Petrohradu a impériem, jemuž vládl Londýn. Carské Rusko zabíralo pouze „nepřetržité“ kontinentální území, omezené na mírné a arktické pásmo Eurasie. Člověk mohl tak říkajíc přejít z jednoho

¹⁸ Viz Donald Eugene Smith, *India as a Secular State*, s. 337–338; a Percival Spear, *India, Pakistan and the West*, s. 163.

¹⁹ Smith, *India*, s. 339.

²⁰ Viz například Roffův suchý popis založení Kuala Kangsar Malay College, která bez špetky ironie brzy získala označení „Malajský Eton“. Přesně podle Macaulayova návodu se žáci této školy vybírali z „vážených vrstev“ – tedy z řad povolné malajské aristokracie. Celou polovinu prvních studentů tvořili potomci různých malajských sultánů. William R. Roff, *The Origins of Malay Nationalism*, s. 100–105.

konce na druhý. Jazyková příbuznost slovanského obyvatelstva východní Evropy a – řekneme-li to hodně jemně – historické, politické, náboženské a hospodářské vazby na mnohé neslovanské populace měly za následek to, že *relativně* vzato zábrany na cestě do Petrohradu nebyly nepropustné.²¹ Britské impérium bylo na druhé straně směsicí především tropických držav roztroušených na všech kontinentech. Pouze malá část různorodého podrobeného obyvatelstva měla nějaké dlouhotrvající náboženské, jazykové a kulturní vazby na metropoli, nemluvě o vazbách politických a hospodářských. Když se pak všichni postavili vedle sebe na oslavách Jubilejního roku, podobali se oněm nahodilým sbírkám starých mistrů, které spěšně shromáždili angličtí a američtí milionáři a z nichž se nakonec stala okázale imperiální státní muzea.

Důsledky, které z toho plynuly, dobře ilustrují hořké vzpomínky Bipina Čandry Pála, který v roce 1932, tedy celé století po Macaulayově „Zápiscích“, stále ještě cítil takovou zášť, že napsal:²²

Nejenže indiští smírčí soudci prošli přísnou zkouškou za stejných podmínek jako britští členové tohoto úřadu, ale strávili v Anglii ta nejlepší léta, která mladého člověka utváří. Když se vrátili do své vlasti, žili prakticky ve stejném stylu jako jejich bratři úředníci koloniální správy a *téměř zbožně* dodržovali jejich společenské konvence a etické normy. V těch dobách se úředník indického původu [sic – srovnej s našimi španělsko-americkými kreoly] prakticky odstříhl od své mateřské společnosti a žil a existoval v tolik milovaném prostředí svých britských kolegů. *Pokud jde o myšlení a způsoby, byl stejným Angličanem jako každý jiný Angličan.* Nebyla to z jeho strany malá oběť, neboť takto se zcela odcizil společnosti svých vlastních lidí a stal se z něj v tomto ohledu vyděděncem... Byl stejným *cizincem ve své rodné zemi* jako místní evropští usadlíci.

Tolik k Macaulayovi. Co však je mnohem vážnější: tito cizinci v rodné zemi byli *stále* odsouzeni k „iracionálnímu“ permanentně podřízenému postavení vůči anglickým murrangos stejně osudové jako američtí kreolové. Nešlo prostě pouze o to, že ať už se Pál jakkoli poangličtil, stále mu bylo odpíráno místo na nejvyšších vrchol-

²¹ Úplně jiným případem je však zauralské obyvatelstvo.

²² Viz jeho *Memoirs of My Life and Times*, s. 331–332.

cích britského panství v Indii. Nemohl se rovněž dostat mimo hranice tohoto panství – nemohl se tak říkajíc „horizontálně“ propracovat na Zlaté pobřeží či do Hongkongu a ve „vertikálním“ směru do metropole. Možná se „zcela odcizil společnosti svých vlastních lidí“, ale byl doživotně odsouzen k tomu, aby mezi nimi sloužil. (To, co spojení „mezi nimi“ vlastně obsahovalo, se jistě měnilo s rozsahem britských držav na subkontinentu.)²³

Později se budeme zabývat tím, jaké důsledky měl oficiální nacionalismus pro vznik asijských a afrických národních hnutí 20. století. Pro naše nynější účely je však třeba zdůraznit, že výsledkem anglikanizace byli tisíce takových „Pálů“ po celém světě. Nic výraznějším způsobem nepodtrhuje zásadní rozpor anglického oficiálního nacionalismu, který spočívá ve vnitřní neslučitelnosti impéria a národa. Slovo „národ“ zde říkám záměrně, neboť jsme vždycky v pokušení tyto „Pály“ vysvětlovat z hlediska rasismu. Nikdo se zdravým rozumem by nemohl popírat hluboce rasistický charakter anglického imperialismu 19. století. Tito „Pálové“ však existovali rovněž v *bílých* koloniích – v Austrálii, na Novém Zélandě, v Kanadě a v jižní Africe. I tam se to hemžilo anglickými a skotskými učiteli a kulturní politika byla rovněž založená na anglikanizaci. Stejně jako pro Pála, tak i pro lidi žijící v těchto koloniích byla cesta vzpínající se spirálovitě vzhůru uzavřená – na rozdíl od Skotů v 18. století, kteří ji ještě měli zcela otevřenou. Poangličtění Australané nesloužili v Dublinu či v Manchesteru, a dokonce ani v Ottawě či v Kapském městě. Také funkci generálních guvernérů v Canbere mohli zastávat až mnohem později.²⁴ Do té doby jimi byli jen „angličtí Angličané“, tedy příslušníci napůl skrytého anglického národa.

Tři roky před tím, než Východoindická společnost přišla o své indické loviště, komodor Perry se svými černými loděmi nekompro-

²³ Je pravda, že indiští úředníci bývali zaměstnáni v Barmě, ale Barma byla správním součástí Britské Indie až do roku 1937. Indové rovněž zastávali nižší funkce – zvláště v policejních složkách – v Britském Malajsku a Singapuru, ale sloužili tam jako „místní obyvatelé“ a „imigranti“, což znamená, že nemohli být přeloženi „zpátky“ k indickým policejním složkám. Všimněme si, že zde klademe důraz na úředníky: indiští dělníci, obchodníci a dokonce i odborníci se ve značném množství stěhovali do britských kolonií v jihovýchodní Asii, v jižní a východní Africe a dokonce i do karibské oblasti.

²⁴ Je jistě pravda, že v pozdní edwardovské době se několik „bílých osadníků“ přestěhovalo do Londýna a stali se z nich parlamentní poslanci nebo významní tiskoví magnáti.

misně srovnal se zemí hradbu, která tak dlouho udržovala Japonsko v dobrovolné izolaci. Sebevědomí a vnitřní legitimitu bakufu (šógunát Tokugawa) po roce 1854 zcela rozložila očividná neschopnost tváří v tvář pronikajícímu Západu. Pod heslem sonnó džói (ctěte císaře, zažeňte barbary) ho nakonec v roce 1868 svrhla malá skupina středně postavených samurajů především ze Sacumy a Čóšú. Jeden z důvodů jejich úspěchu spočíval v tom, že zvláště po roce 1860 nebývale tvůrčím způsobem vstřebali novou západní vojenskou vědu, kterou od roku 1815 systematizovali prušští a francouzští štábní odborníci. Byli tak schopni účinným způsobem využít 7300 ultramoderních pušek (většinou šlo o odpad z americké občanské války), které koupili od anglických obchodníků se zbraněmi.²⁵ „V používání střelných zbraní... dosáhli muži z Čóšú takového mistrovství, že prastarý původ a bleskové sekání mečem proti nim vůbec nepůsobily.“²⁶

Jakmile se tito rebelové, které dnes známe jako oligarchy z období Meidži, dostali k moci, zjistili, že jejich vojenská obratnost jim automaticky nezaručuje politickou legitimitu. Bylo sice možné rychle zrušit šógunát a zajistit, aby na trůn usedl tennó (císař), nicméně vyhnat barbary tak snadné nebylo.²⁷ Geopolitická bezpečnost Japonska

²⁵ Klíčovou roli v tom sehrál Ómura Masudžiró (1824–1869), který se nazývá „otcem japonské armády“. Niže postavený samuraj z Čóšú začal svou kariéru studiem západní medicíny z holandsky psaných příruček. (Připomeňme si, že do roku 1854 byli Holanďané jedinými představiteli západní civilizace, kteří měli povolený vstup do Japonska a tento vstup byl omezen pouze na ostrov Dešima v přístavu Nagasaki, který ovládal šógunát.) Poté co absolvoval školu Tekidžuku v Ósace, což byla tehdy nejlepší vzdělávací instituce s vyučováním v holandštině, vrátil se domů a provozoval lékařskou praxi – avšak nepříliš úspěšně. V roce 1853 získal místo jako učitel západních nauk a díky tomu pronikl do Nagasaki, kde studoval námořní vědu. (Na základě psaných příruček navrhl první parník a dohlížel na jeho stavbu.) Jeho šance přišla po příjezdu Perryho. V roce 1856 se přestěhoval do Eda a působil tam jako učitel ve škole, z níž se později stala Národní vojenská akademie, a v nejvyšší výzkumné šógunátní instituci, která se zabývala studiem západních textů. Jeho překlady evropských děl o vojenství – zvláště o Napoleоновých strategických a taktických inovacích – mu přinesly slávu a v roce 1860 byl povolán do Čóšú, aby tam působil jako vojenský poradce. V letech 1864–1865 prokázal užitečnost svých děl jako úspěšný velitel v čóšúské válce. Poté se stal prvním ministrem války ve vládě Meidži a vypracoval revoluční plány všeobecné branné povinnosti a zrušení samurajů jakožto sociální vrstvy. Za své úsilí byl zavražděn rozruženým samurajem. Viz Albert M. Craig, *Choshu in the Meiji Restoration*, zvláště s. 202–204, 267–280.

²⁶ Tehdejší japonský pozorovatel, kterého cituje E. Herbert Norman, *Soldier and Peasant in Japan*, s. 31.

²⁷ Znali to ze své vlastní, poněkud hořké zkušenosti. V roce 1862 anglická flotila srovnala se zemí polovinu přístavu Sacuma v Kagošimě; v roce 1864 spojená americká, holandská a anglická námořní jednotka zničila čóšúské pobřežní opevnění u Šimonoseki. John M. Maki, *Japanese Militarism*, s. 146–147.

zůstávala stejně křehká jako před rokem 1868. Jedním ze základních prostředků, který měl konsolidovat domácí pozici oligarchie, se tak stala varianta „oficiálního nacionalismu“ poloviny 19. století – a tento nacionalismus byl do značné míry založen na vzoru hohenzollernského pruského Německa. V letech 1868–1871 byly rozpuštěny všechny zbývající „feudální“ vojenské jednotky a Tokio tak získalo monopol na veškeré prostředky násilí. Císařský reskript z roku 1872 nařizoval šíření obecné gramotnosti mezi dospělými muži. V roce 1873, tedy dlouho před Spojeným královstvím, zavedlo Japonsko brannou povinnost. Režim současně zrušil samuraje jakožto právně definovanou privilegovanou vrstvu, což byl nejen zásadní krok k tomu, aby se důstojnický sbor (pomalu) otevřel všem nadaným mužům, ale navíc toto opatření zapadalo do modelu národa složeného z občanů, jenž byl nyní „k dispozici“. Japonští rolníci byli zbaveni poddanství vůči systému *hanů* (knížectví) a napříště už je přímo vykořisťoval pouze stát a obchodně-zemědělská vrstva vlastníků půdy.²⁸ V roce 1889 následovala ústava v pruském stylu a nakonec všeobecné hlasovací právo pro všechny muže.

V této pečlivě zorganizované kampani pomohli mužům režimu Meidži tři napůl náhodné faktory. Prvním z nich byla poměrně vysoká úroveň japonské etnokulturní homogenity, která plynula ze dvou a půl století izolace a míru, který v zemi udržoval šógunát. Japonština, kterou se mluvilo na ostrově Kjúšú, byla například pro obyvatele ostrova Honšú do značné míry nesrozumitelná, a dokonce i obyvatelům Eda, později Tokia a Kjóta nebo Ósaky připadala vzájemná komunikace poněkud problematická. Nicméně na ostrovech byl již dlouhou dobu používán systém sinojaponského čtení znaku, a tudíž rozvoj masové gramotnosti prostřednictvím škol a tištěného slova byl poměrně snadný a nekonfliktní. Druhým faktorem bylo to, že v důsledku jedinečné starobylosti císařského rodu (Japonsko je jedinou monarchickou zemí, na jejíž vládu získala v průběhu zaznamenané historie monopol jediná dynastie) a díky jeho emblematické „japonskosti“ (oproti Bourbonům a Habsburkům) bylo celkem snadné císaře využít pro účely oficiálního nacionalis-

²⁸ To všechno připomíná reformy uskutečňované v Prusku po roce 1810, které byly reakcí na Blücherovu vzrušenou žádost vůči Berlínu: „Dejte nám národní armádu!“ Vagts, *A History of Militarism*, s. 130. srv. Gordon A. Craig, *The Politics of the Prussian Army*, kap. 2.

brodružství – i když do této hry vstoupila poměrně pozdě a měla rozhodně co dohánět. Jen máloco nám nabídne ostřejší pohled na to, jak se tyto nánosy usazovaly ve vědomí čtoucího obyvatelstva, než následující vyjádření ideologa radikálního nacionalismu a revolucionáře Kity Ikkiho (1884–1937) v jeho vlivném spisku *Nihon kaizó hóan taikó* [Nástin přestavby Japonska], který byl vydán v roce 1924:³³

Stejně jako se třídní boj v rámci jednoho národa vede proto, aby se upravily nevyvážené rozdíly, tak i současné nespravedlivé rozdíly napraví mezinárodní válka, která se uskuteční pro nějakou dobrou a úctyhodnou věc. Britské impérium je milionář, který vlastní bohatství po celém světě; Rusko je velký statkář, který zabírá severní polovinu zeměkoule. Japonsko lemované [sic] svými roztroušenými ostrovy je proletář a má tudíž právo vyhlásit válku monopolu velkých mocností. Západní socialisté si protiřečí, když připouštějí, že proletariát má doma právo na třídní boj, a současně odsuzují válku, kterou by vedla země, jež tvoří proletariát mezi národy, a označují ji jako militarismus a agresi... Pokud se může dělnická třída spojit, aby pomocí krveprolití svrhla nespravedlivou moc, potom by Japonsko mělo získat bezpodmínečný souhlas k tomu, aby zdokonalilo svou armádu a námořnictvo a zahájilo válku za změnu nespravedlivých mezinárodních hranic. Ve jménu racionální sociální demokracie si Japonsko činí nárok na Austrálii a východní Sibiř.

Nezbývá než dodat, že během expanze impéria po roce 1900, se součástí státní politiky stala uvědomělá japanizace v Macaulayově stylu. Korejci, Tchajwanci a Mandžouvé v období mezi válkami a po vypuknutí „Pacifické války“ také Barmánci, Indonésané a Filipínci – ti všichni byli vystaveni politice, pro niž byl evropský model již zavedenou praxí. A stejně jako tomu bylo v Britském impériu, i po japonštění Korejci, Tchajwanci a Barmánci měli cestu do metropole naprosto uzavřenou. **P** když skvěle mluvili japonsky a výborně v tomto jazyce četli, nikdy nemohli řídit prefektury na Honšú, či dokonce získat úřednické místo mimo oblast svého původu.

Poté co jsme se zamysleli nad těmito třemi různými případy „oficiálního nacionalismu“, je důležité zdůraznit, že tento vzor mohly

³³ Překlad a citace in: Richard Storry, *The double Patriots*, s. 38.

vědomě napodobovat i státy, které neměly žádné velké mocenské plány. Šlo o státy, jejichž vládnoucí vrstvy či vůdčí skupiny se cítily ohrožené celosvětovým rozšířením představ společenství založených na národním principu. Poučné pro nás může být srovnání dvou takových států – Siamu a Uherska (v rámci Rakousko-Uherska).

Meidžiho současník Čulalongkorn, který vládl velmi dlouhou dobu (v letech 1868–1910), bránil svou říši proti západní rozpínatosti zcela odlišným stylem než jeho japonský protějšek.³⁴ Protože jeho území bylo těsně obklíčeno britskou Barmou a Malajskem a Francouzskou Indočínou, pustil se raději do chytré manipulativní diplomacie, než aby se pokusil vybudovat seriózní armádu a spustil válečnou mašinerii. (Ministerstvo války zde bylo založeno až v roce 1894). Do jisté míry to připomíná Evropu 18. století – jeho ozbrojené síly byly pestrou směsicí vietnamských, khmerských, laoských, malajských a čínských žoldnéřů a poddaných. Také se příliš nesnažil prosazovat oficiální nacionalismus prostřednictvím modernizovaného vzdělávacího systému. Základní vzdělání začalo být povinné více než deset let po jeho smrti a první univerzita v zemi vznikla teprve v roce 1917 – tedy celých čtyřicet let po založení univerzity v Tokiu. Přesto se Čulalongkorn považoval za modernizátora. Jeho hlavními vzory nebylo Spojené království či Německo, ale spíše koloniální *beamtenstaaten* Nizozemské Východní Indie, britské Malajsko a indický „rádž“.³⁵ Pokud chtěl tyto vzory napodobovat, musel racionalizovat a centralizovat vládu království, zrušit tradiční napůl autonomní vazalské státečky a podporovat hospodářský rozvoj podle koloniálních principů. Nejnapadnějším příkladem tohoto postupu – příkladem, který určitým zvláštním způsobem připomíná současnou Saúdskou Arábii – byla podpora hromadné imigrace mladých, svobodných cizinců mužského pohlaví, kteří měli vytvořit poněkud dezorientovanou pracovní sílu bez jakékoli politické moci, již bylo třeba pro vybudování přístavů, stavbu železnic, kopání kanálů a rozvoj komerčního zemědělství. Tento dovoz *gastarbeiterů* byl

³⁴ Následující pasáž je zhuštěnou verzí části mé studie „Studies of the Thai State: the State of Thai Studies“, in: Eliezer B. Ayal (ed.), *The State of Thai Studies*.

³⁵ Battye jasně dokazuje, že návštěvy mladého monarchy v Batávii a Singapuru v roce 1870 a v Indii v roce 1872 měly za cíl – jak to on sám rozkošně formuloval – „vybrat si nějaké buzopečné vzory“. Viz „The Military, Government and Society in Siam, 1868–1910“, s. 118.

obdobou politiky, kterou prováděli úřady v Batávii a Singapuru, a ve skutečnosti byl na jejich vzoru založen. Stejně jako tomu bylo v případě nizozemské Indie a britského Malajska, obrovské množství pracovníků dovezených do země během 19. století pocházelo z jihovýchodní Číny. O mnohém vypovídá to, že tato politika Čulalongkornovi nečinila žádné rozpaky a nezpůsobila mu ani politické potíže – tedy rozhodně ne větší než způsobovala koloniálním vládcům, podle jejichž vzoru se choval. Ve skutečnosti byla pro *dynastický* stát alespoň krátkodobě užitečná, neboť vytvářela bezmocnou dělnickou třídu „mimo hranice“ thajské společnosti a díky tomu tato společnost zůstávala do značné míry „netknutá“.

Važiravudh, jeho syn a nástupce (vládl v letech 1910–1925), musel zase všechno vrátit do starých kolejí a tentokrát svůj vzor našel v evropských panovnících, kteří se přizpůsobovali národnímu modelu. Navzdory tomu – a možná právě proto – že vzdělání získal v pozdně viktoriánské Anglii, zdůrazňoval sám sebe v roli „prvního nacionalisty“ své země.³⁶ Terčem tohoto nacionalismu však nebylo Spojené království, které kontrolovalo 90 % siamského obchodu, a ani Francie, jež před nedávnem získala východní části staré říše. Byli to Číňané, které jeho otec poměrně nedávno do země se vši lehkovážností dovezl. Styl Važiravudhova protičínského postoje naznačují názvy jeho dvou nejznámějších pamfletů: *Židé Orientu* (1914) a *Kdo brzdí chod země* (1915).

Proč ale ta změna? Určitou roli bezpochyby sehrály dramatické události, jež bezprostředně předcházely jeho korunovaci v listopadu roku 1910 – a také ty, co po ní následovaly. V červnu tohoto roku bylo nutné povolát policii, aby potlačila generální stávkou bangkokských čínských obchodníků (což byli potomci dřívějších přistěhovalců, kteří se rychle drali nahoru) a dělníků. Stávka naznačovala, že tyto skupiny obyvatelstva hodlají vstoupit do siamské politiky.³⁷ V Pe-

³⁶ „Inspirací pro Važiravudhův nacionalistický program byla především Velká Británie, tedy západní ‚národ‘, který Važiravudh znal nejlépe a který byl v té době pohlcen imperialistickým nadšením.“ Walter F. Vella, *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism*, s. xiv. viz také s. 6 a 67–68.

³⁷ Stávku vyvolalo vládní rozhodnutí uvalit na Číňany stejnou daň z hlavy, jakou museli platit místní Thajci. Dosud byla nižší, což mělo být stimulem k imigraci. Viz Bevars D., Mabry, *The Development of Labor Institutions in Thailand*, p. 38. (Vykořisťování Číňanů pobíhalo především prostřednictvím opiových farem.)

kingu následujícího roku svrhla směs rozličných společenských skupin monarchii Říše nebes a v této směsi nechyběli ani obchodníci. Zdálo se tudíž, že „Číňané“ jsou zvěstovateli lidového *republikánství*, které v samotném jádru ohrožovalo princip dynastie. Druhým důvodem – jak nám naznačují slova „židé“ a „Orient“ – bylo to, že poangličtěný monarcha do sebe vstřebal konkrétní rasismus anglické vládnoucí vrstvy. Jenže kromě toho tu působila ještě další skutečnost – Važiravudh byl cosi jako asijský Bourbon. V přednárodní éře jeho předkové ochotně přijímali za manželky či konkubíny atraktivní čínské dívky, a tudíž „z mendelovského hlediska“ kolovalo v samotném Važiravudhovi víc čínské než thajské krve.³⁸

Je to dobrý příklad povahy oficiálního nacionalismu – této předvídaté strategie, již si osvojují nejvlivnější společenské skupiny, kterým hrozí, že je představa národního společenství odsune na okraj nebo přímo z tohoto společenství vyloučí. (Je samozřejmé, že Važiravudh rovněž začal používat všechny politické páky oficiálního nacionalismu: zavedl povinné, státem řízené základní vzdělání, státem organizovanou propagandu, začaly se oficiálně prepisovat dějiny, zrodil se militarismus – který byl spíše efektním divadlem než skutečným militarismem – a neustále docházelo k potvrzování totožnosti dynastie a národa.)³⁹

Jiným způsobem se obtisk „oficiálního“ vzoru ukazuje při vývoji maďarského nacionalismu v 19. století. Již dříve jsme zaznamenali rozlícený odpor latinsky mluvící maďarské šlechty vůči pokusu Josefa II. učinit v 80. letech 18. století z němčiny jediný státní jazyk mocnářství. Části této společenské třídy, které se těšily výhodnějšímu postavení, se obávaly, že pod centralizovanou a efektivnější správou, již by řídili byrokraté hovořící „císařskou němčinou“, přijdou o své výnosné úřady. Nižší šlechtické vrstvy měly zase strach z toho, že by mohly přijít o daňové úlevy a úlevy z povinné vojenské služby. Navíc nechtěli ztratit moc nad nevolníky a venkovskými stolicemi. Kromě toho, že bránili latinu, se však zcela oportunisticky

³⁸ Genealogické podrobnosti viz mé studie „Studies of the Thai State“, s. 214.

³⁹ Rovněž vymyslel slogan Národ, náboženství, vládce, který byl heslem pravicových režimů v Siamu v posledních pětadvaceti letech. Objevuje se zde v obráceném pořadí Uvarovova „Sa-movláda, pravoslavi, nacionalita“.

zastávali i maďarštiny, „neboť v dlouhodobé perspektivě se maďarská administrativa zdála být jedinou uskutečnitelnou alternativou správy německé.“⁴⁰ Béla Grünwald zahořkle poznamenal, že „ty šlechtické stolice, které (brojíce vůči nařízení císaře) zdůrazňovaly možnost administrativy v maďarském jazyce, prohlásily v roce 1811 – tedy 27 let poté – že to možné není“. Ještě o dvě desetiletí později v jedné velmi „nacionalistické“ uherské šlechtické stolici kdosi řekl, že „zavedení maďarského jazyka by ohrozilo naši ústavu i všechny naše zájmy.“⁴¹ Až ve 40. letech 19. století maďarská šlechta – tedy společenská vrstva čítající 136 tisíc lidí, kteří měli monopol na půdu a politická práva v zemi, v níž žilo 11 milionů obyvatel⁴² – přistoupila na maďarizaci, ale i tehdy to učinila jen proto, aby se neocitla na okraji společnosti.

Pomalu se rozvíjející gramotnost (v roce 1869 byla gramotná třetina dospělých obyvatel), šíření tištěné maďarštiny a vznik sice nepočtené, ale zato velmi energické liberální inteligence – to vše podnítilo maďarský lidový nacionalismus, který byl pojímán zcela jinak než nacionalismus šlechty. Tento lidový nacionalismus, jehož symbolem se pro pozdější generace stal Lajos Kossuth (1802–1894), zažil svou hodinu slávy během revoluce roku 1848. Nejen že se revoluční režim zbavil císařských správců jmenovaných Vídní, ale rovněž zrušil údajně „nejpůvodnější“ maďarský feudální „stavovský“ sněm. Dále vyhlásil reformy, které ukončily nevolnictví, šlechticům vzal výhody plynoucí z toho, že byli osvobozeni od daní, a zároveň drasticky omezil dědičné statky. Kromě toho bylo rozhodnuto, že všichni, kdo mluví maďarsky, budou Maďary (neboť předtím jimi byly jen privilegované vrstvy), a že každý Maďar by měl mluvit maďarsky

⁴⁰ Ignotus, *Hungary*, s. 47–48. V roce 1820 tudíž *Tiger im Schlafrock* (Tygr v noční košili), císař František II. udělal dobrý dojem svým latinským proslovem k uherským magnátům, kteří se shromáždili v Pešti. V roce 1825 však romanticky radikální šlechtic hrabě István Széchenyi „šokoval ostatní magnáty“ ve Sněmu tím, že k nim promluvil v maďarštině! Házi, *The Dissolution*, s. 80; a Ignotus, *Hungary*, s. 51.

⁴¹ Přeložená citace z jeho *Starého Uherska* (1910) in: Jázsi, *The Dissolution*, s. 70–71. Grünwald (1839–1891) byl velmi zajímavou a tragickou postavou. Narodil se v maďarizované šlechtické rodině saského původu a stal se z něj jednak skvělý správce a jednak jeden z prvních maďarských sociologů. Když vydal výsledky svých výzkumů, v nichž dokazoval, že známé „župy“ ovládané maďarskou nižší šlechtou parazitují na národu, vyvolalo to zuřivou kampaň plnou veřejného zostouzení jeho osoby. Uprchl do Paříže a tam se utopil v Seině. Ignotus, *Hungary*, s. 108–109.

⁴² Jázsi, *The Dissolution*, s. 299.

(neboť to dosud byli zvyklí činit pouze někteří Maďaři). Jak Ignotus suše poznamenává, „podle měřítek tehdejší doby (která s nekonečným optimismem sledovala právě vycházející nerozlučně spojenou dvojici hvězd Liberalismu a Nacionalimu) se tento ‚nacionalismus‘ cítil oprávněně nanejvýš velkorysý, když k sobě ‚připustil‘ maďarského rolníka bez jakékoli diskriminace kromě té, jež se týkala majetku;“⁴³ dále nemaďarské křesťany, pokud se stanou Maďary, a nakonec s jistou neochotou a dvacetiletým zpožděním i židy.“⁴⁴ Kossuthův vlastní postoj při neplodných jednáních s vůdci různých nemaďarských menšin byl založen na tom, že by tyto skupiny obyvatelstva měly mít naprosto stejná občanská práva jako Maďaři, ale protože jim chybí „historické osobnosti“, nemohou vytvářet své vlastní národy. Dnes se toto stanovisko zdá být poněkud arogantní. Uvidíme ho však v poněkud lepším světle, když si připomeneme, že velmi nadaný mladý radikálně nacionalistický básník Sándor Petöfi (1823–1849), který byl vůdčím duchem roku 1848, při jedné příležitosti hovořil o menšinách jako o „vředech na těle vlasti“.⁴⁵

Poté, co v srpnu roku 1849 revoluční režim potlačilo carské vojsko, Kossuth odešel do doživotního exilu. Tím se uvolnila scéna pro obrodu „oficiálního“ maďarského nacionalismu, kterou představovaly reakční režimy hraběte Kálmána Tiszy (1875–1890) a jeho syna Istvána (1903–1906). Důvody tohoto návratu jsou pro nás velmi poučné. Autoritářsko-byrokratická bachovská správa kombinovala v 50. letech kruté politické represe s přísným zaváděním určitých směrů sociální a hospodářské politiky, které prosazovali revolucionáři z roku 1848 (především bylo zrušeno nevolnictví a šlechtici již neměli právo na daňovou svobodu), a s prosazováním modernějších prostředků komunikace spolu s podporou kapitalistického podnikání ve velkém měřítku.⁴⁶ Stará maďarská střední a nižší šlechta, z větší míry zbavená svých feudálních privilegií a pocitu bezpečí, nebyla schopná hospodářsky konkurovat velkým latifundistům a ener-

⁴³ Kossuthův režim zavedl hlasovací právo pro všechny dospělé muže. Aby byli připuštěni k volbám, museli mít tak velký majetek, že volit mohlo jen relativně málo lidí.

⁴⁴ Ignotus, *Hungary*, s. 56.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 59.

⁴⁶ Ignotus podotýká, že Bach skutečně poskytl šlechtě jistou finanční náhradu za to, že přišli o svá privilegia, a „zřejmě to nebylo ani víc ani méně, než by bývali dostali za Kossutha (s. 64–65).

gickým německým či židovským podnikatelům a klesla na úroveň rozhněvaného a ustrašeného venkovského panstva.

Na její straně však stálo štěstí. Vídeň, která v roce 1866 utrpěla u Hradce Králové ponižující porážku od pruského vojska, byla nucena přistoupit na zavedení dualismu ve formě rakousko-uherského vyrovnání (Ausgleich) v roce 1867. Od té doby se Uherské království těšilo značné autonomii, pokud šlo o řízení jeho vlastních vnitřních záležitostí. Z vyrovnání zpočátku těžila skupina liberálně smýšlejících maďarských aristokratů a vzdělaných odborníků. Vláda kultivovaného šlechtice hraběte Gyuly Andrássyho uzákonila v roce 1868 Národnostní zákon, který poskytoval všem nemaďarským menšinám „všechna práva, na která si kdy činila či mohla činit nárok – s výjimkou přeměny Uherska ve federaci“.⁴⁷ Tizsův nástup do funkce předsedy vlády v roce 1875 však zahájil éru, v níž reakční venkovská šlechta znovu získala své postavení – do jisté míry bez zásahů ze strany Vídně.

V hospodářské oblasti dal Tizsův režim velkým zemědělským vlastníkům zcela volnou ruku,⁴⁸ nicméně politickou moc si pro sebe výhradně uzurpovala nižší šlechta. Pro ty, kdo byli zbaveni majetku, totiž

existovalo pouze jediné útočiště: administrativní síť národní a místní správy a armáda. Pro tyto posty potřebovalo Uhersko obrovské množství lidí – a pokud tomu tak ve skutečnosti nebylo, dokázalo to alespoň předstírat. Polovinu země tvořily „jiné národnosti“, které bylo třeba udržet na uzdě. Zástupci spolehlivých a urozených maďarských venkovských úředníků, které bylo nutné platit, byly jen celkem skromnou daní za prosazování národního zájmu – alespoň tak se to tehdy vysvětlovalo. Problém různých národností byl zároveň darem z nebes; omlouval se jím obrovský nárůst počtu výnosných úřadů.

„Magnáti si tudíž ponechali své dědičné statky a nižší šlechta si zase ponechala své dědičné úřady.“⁴⁹ A to byla sociální základna netlusté politiky maďarizace, která po roce 1875 učinila z národnost-

⁴⁷ Ibid., s. 74.

⁴⁸ V důsledku toho se v letech 1867–1918 množství dědičných statků ztrojnásobilo. Pokud vezme v úvahu i církevní vlastnictví, celá jedna třetina veškeré zemědělské půdy v Uhersku měla na konci duální monarchie status dědičných statků. Německým a židovským kapitalistům se za Tizsu rovněž vedlo dobře.

⁴⁹ Ibid., s. 81 a 82.

ního zákona pouhý cár papíru. Právní omezování volebního práva, stále větší množství mocných volebních okresů s malým počtem obyvatel, volební podvody a organizované politické násilí ve venkovských oblastech⁵⁰ – to vše současně konsolidovalo moc Tizsy i jeho voličů a podtrhovalo „oficiální“ povahu jejich nacionalismu.

Jászi oprávněně přirovnává tuto maďarizaci konce 19. století k „politice carského Ruska namířené proti Polákům, Finům a Rusínům; k politice Pruska vůči Polákům a Dánům; a k přístupu feudální Anglie k Irům“.⁵¹ Sepjetí reakce a oficiálního nacionalismu je možné demonstrovat na těchto skutečnostech: Poté co se jazyková maďarizace stala ústředním prvkem politiky režimu, na důležitějších ústředních či místních vládních úřadech byla na konci 80. let 19. století pouhá 2 % Rumunů, ačkoli Rumuni tvořili 20 % celkového počtu obyvatelstva, a „i tato dvě procenta představovali úředníci zaměstnaní na nižších postech“.⁵² V Uherském parlamentu před první světovou válkou nebyl „ani jediný zástupce dělnické třídy a rolníků nevlastnících půdu (což byla velká většina obyvatel země)... a bylo zde pouze osm Rumunů a Slováků z celkového počtu 413 poslanců – v zemi, kde pouze 54 % používalo maďarštinu jako svůj mateřský jazyk“.⁵³ Není tedy divu, že když v roce 1906 poslala Vídeň do Uherska svá vojska, aby tento parlament rozpustila. „ani jedno masové shromáždění, ani jediný plakát či veřejné prohlášení neprotestovaly proti nové éře ‚vídeňského absolutismu‘. Pracující a jiné národnosti naopak se škodolibou radostí pozorovali nemohoucnost boje národní oligarchie.“⁵⁴

⁵⁰ Toto násilí měli především na vědomí nechvalně známí „panduři“, příslušníci vojska, kteří byli k dispozici župní správě a hráli roli brutální venkovské policie.

⁵¹ *The Disolution*, s. 328.

⁵² Podle výpočtů Lajose Mocsáryho (Několik slov o národnostním problému) citovaných in: Ibid., s. 331–332. Mocsáry (1826–1916) založil v roce 1874 v uherském parlamentu malou Stranu za nezávislost, aby bojoval za Kossuthovy myšlenky, zvláště v otázce menšin. Za své projevy odsuzující Tiszovo očividné porušování národnostního zákona z roku 1868 byl nejprve z parlamentu fyzicky vyhozen a pak i vyloučen ze své vlastní strany. V roce 1888 se do parlamentu vrátil díky jednomu čistě rumunskému volebnímu okresu a stal se z něj do značné míry politický vyděděnec. *Ignotus, Hungary*, s. 109.

⁵³ Jászi, *The Dissolution*, s. 334.

⁵⁴ Ibid., s. 362. Falešnost této „národní oligarchie“ se projevovovala ještě ve 20. století. Jászi vypráví zábavnou historku o jednom dopisovateli známého maďarského deníku, který během první světové války dělal rozhovor se zraněným důstojníkem, jenž se později v meziválečných letech měl stát reakčním maďarským diktátorem. Horthyho rozzuřilo, že se v článku píše, jak jeho myšlenky „letí zpět do jeho vlasti, do domova jeho předků“. „Pamatujte si jedno,“ prohlásil Horthy, „pokud můj nejvyšší velitel bude v Badensku, pak tam bude i má vlast!“ *The Dissolution*, s. 142.

Triumf „oficiálního nacionalismu“ maďarské nižší šlechty po roce 1875 však nelze vysvětlit pouhou politickou silou této společenské skupiny ani svobodnou možností tuto sílu, jež byla dědictvím rakousko-uherského vyrovnání, obratně využívat. Skutečností zůstává, že habsburský dvůr se až do roku 1906 nebyl s to rozhodujícím způsobem prosadit vůči režimu, který byl v mnoha ohledech i nadále pilířem mocnářství. Tato dynastie ho navíc nebyla schopná překrýt vrstvou svého vlastního horlivého oficiálního nacionalismu. Důvodem nebylo pouze to, že její režim byl slovy význačného socialisty Viktora Adlera „*Absolutismus gemildert durch Schlampererei* [absolutismus zmírněný ledabylostí]“.⁵⁵ Dynastie lpěla na rozplývajících se koncepcích ještě v době, kdy už tak téměř žádná jiná dynastie nečinila. „Ve svém náboženském mysticismu měl každý Habsburk pocit, že je zvláštním způsobem spojen s Boží mocí jakožto vykonavatel Boží vůle. To vysvětluje jejich bezohledný postoj v období historických katastrof a jejich příslovečnou nevděčnost. Všeobecně se rozšířila fráze *Der Dank vom Hause Habsburg*.⁵⁶ Zatrpklá žárlivost vůči hohenzollernskému Prusku, jež si stále více přivlastňovalo štítek s označením Svátá říše římská a které se změnilo v Německo, měla za následek to, že dynastie stále trvala na skvělém „vlastenectví vůči mé osobě“ v duchu Františka II.

Současně je zajímavé, že dynastie během svých posledních dnů – zřejmě ke svému vlastnímu překvapení – objevila spřízněnost se svými sociálními demokraty, a dokonce až tak silnou, že jejich společní nepřátelé tento vztah označovali jako „Burgsozialis-

⁵⁵ Ibid., s. 165. „A za starých dobrých časů, kdy ještě existovalo Rakouské císařství, mohl člověk v takovém případě opustit vlak času, nasednout do obyčejného vlaku, obyčejné železnice a jet zpátky do vlasti... Ovšemže po těchto silnicích jezdily také automobily; ale nikoli příliš mnoho automobilů! I tady se připravovalo dobytí vzdušného prostoru, ale nikoli příliš intenzivně. Občas se vyslala loď do Jižní Ameriky nebo do Východní Asie; ale nikoli příliš často. Neměli tu ctižádost hospodářsky a mocensky ovládnout svět; seděli zde uprostřed Evropy, kde se protínají staré světové osy; slovům kolonie a zámoří se naslouchalo jako něčemu dosud nevyzkoušenému a vzdálenému. Libovali si zde v přepychu; ale zaboha ne v tak přejemném jako Francouzi. Pěstovali sport; ale ne tak bláznivě jako Anglosasové. Vydávali spoustu peněz na armádu; ale bylo to vždycky jen právě tolik, aby bezpečně zůstali druhou nejslabší velmocí na světě.“ Robert Musil, *Muž bez vlastnosti*, překl. Anna Siebenscheinová, I, s. 31–32. Jde o jeden z velkých komických románů našeho století.

⁵⁶ Jászi, *The Dissolution*, s. 135. Kurziva autora. Poté co byl Metternich nucen po povstáních v roce 1848 opustit úřad a prchnout, „nikdo z celého habsburského dvora se ho nezeptal, kam půjde a z čeho bude žít“. Sic transit gloria mundi.

mus [dvorní socialismus]“. Tato nejistá „koalice“ byla bezpochyby založena na oboustrané směsici machiavelismu a idealismu, která se projevila v úporné kampani rakouských sociálních demokratů proti hospodářskému a vojenskému „separatismu“ režimu hraběte Istvána Tiszy v roce 1905. Karl Renner například „káral za zbabělost rakouskou buržoazii, jež se smířila se separatistickými plány Maďarů, přestože uherský trh je pro rakouský kapitál nesrovnatelně významnější než pro Německo trh marocký“, který německá zahraniční politika tak vehementně brání. Požadavek, aby se Uhersko stalo nezávislým celním územím, považoval za pouhý nenávislný pokřik městských lichvářů, podvodníků a politických demagogů proti *zájmům samotného rakouského průmyslu*, rakouských dělnických vrstev a uherského zemědělského obyvatelstva.“⁵⁷ Otto Bauer napsal, že⁵⁸

V éře ruské revoluce [roku 1905] se nikdo neodvází použít prostou vojenskou sílu, aby si podmanil zemi [Uhersko], rozpolcenou třídními a národními rozpory. Vnitřní konflikty této země však koruně poskytnou další nástroj moci, který bude muset využít, pokud nechce, aby ji čekal osud rodu Bernadottů. Nemůže být orgánem dvou vůli a zároveň chtít vládnout Uhersku i Rakousku. Musí tudíž učinit takové kroky, jimiž pro Uhersko a Rakousko zajistí jednu společnou vůli a vybuduje *jedinou* říši [Reich]. Vnitřní roztržičení Uherska jí nabízí možnost tohoto cíle dosáhnout. Vyšle do Uherska svá vojska, aby ho pro tuto říši znovu dobyla, ale na své prapory napíše: Nezkorumpované všeobecné a rovné volební právo! Právo na sdružování pro pracující rolníky! Národní autonomie! Proti myšlence nezávislého maďarského národního státu [*Nationalstaat*] postaví myšlenku *Spojených států Velkého Rakouska* [sic], myšlenku federativního státu [*Bundesstaat*], v němž každý národ bude nezávisle spravovat své vlastní záležitosti a všechny národy se v něm spojí v jediný celek, aby zachovaly své společné zájmy. Je nutné a nevyhnutelné, aby se myšlenka federativního státu jednotlivých národností [*Nationalitätenbundesstaat*] stala nástrojem koruny [sic – *Werkzeug der Krone*], jejíž říši ničí rozklad dualismu.

⁵⁷ Ibid., s. 181. Kurziva autora.

⁵⁸ Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907), jak ji můžeme najít v jeho *Werkausgabe*, I, s. 482. Kurziva v původním textu. Srovnání tohoto překladu s překladem Jásziho, který byl uveden v původní verzi této knihy, je jistě důvodem k zamyšlení.

V těchto Spojených státech Velkého Rakouska (SSVR) logicky rozpoznáváme rezidua USA a Spojeného království Velké Británie a Severního Irsku (které jednoho dne povede labouristická strana – tedy „strana práce“) i předzvěst Svazu sovětských socialistických republik, jejichž rozloha zvláštním způsobem připomíná carské Rusko. Skutečností zůstává to, že SSVR se v představách toho, kdo je „vymyslel“, zdály být nutným dědicem *konkrétního* dynastického území (Velkého Rakouska) s jeho jednotlivými součástmi, jimž bylo přiznáno volební právo. Šlo právě o ty „součásti“, které vytvořila celá staletí habsburských „čachrů“.

Taková „imperiální“ představivost byla částečně neštěstím socialismu, který se zrodil v centru jednoho z největších dynastických impérií Evropy.⁵⁹ Jak jsme si již povšimli, společenství založená na nových představách (včetně Spojených států Velkého Rakouska, jež sice zemřely hned při narození, ale přesto jejich představa žila dál), které vyvolala lexikografie a kapitalismus technologie tisku, se vždycky považovala v jistém smyslu za cosi starobylého. V době, kdy se samotné „dějiny“ stále obecně pojímaly z hlediska „velkých událostí“ spojených s „velkými vůdci“ – které se jako perly navlékaly na nit vyprávění – bylo pochopitelně lákavé objevovat minulost určitého společenství ve starobylých dynastiích. Odtud také pochází představa SSVR, v nichž je membrána oddělující národ od říše či korunu od proletariátu téměř průhledná. A Bauer v tomto ohledu nebyl neobvyklý příklad. Jakýsi Vilém Dobyvatel a Jiří I., z nichž žádný nemluvil anglicky, se stále bezproblémově objevují jako korály na náhrdelníku s názvem „angličtí králové“. „Svatý“ Štěpán (který vládl v letech 1001–1038) mohl takto nabádat svého nástupce:⁶⁰

Užitečnost cizinců a hostů je tak velká, že by jim mělo být přiznáno šesté nejdůležitější místo mezi znaky královské moci... Neboť hosté, kteří přicházejí z rozličných krajů a oblastí, s sebou přinášejí rozličné jazyky, zvyky, zna-

⁵⁹ Jistě v sobě rovněž odráží charakteristické postoje známého typu levicového evropského intelektuála, který je pyšný na to, že ovládá civilizované jazyky, je dědicem osvícenství a dokáže pronikavým způsobem chápat problémy všech ostatních lidí. V této pýše se rovným dílem mísí internacionalistické a aristokratické přisady.

⁶⁰ Jázsi, *The Dissolution*, s. 39.

losti a zbraně. To vše je ozdobou královského dvora, posiluje to jeho vznešenost a nahání strach zpupné cizí moci. Země jednotná ve svém jazyce a zvycích je totiž křehká a slabá...

Tato slova však nezabránila jeho následnému zbožštění v roli prvního maďarského krále.

Závěrem tedy zopakujme naše tvrzení, že přibližně od poloviny 19. století se v rámci Evropy rozvinulo to, co Seton-Watson označuje za *oficiální nacionalismy* a že tyto nacionalismy byly z historického hlediska „možné“ až poté, co se objevily lidové „jazykové nacionalismy“, neboť šlo o *reakci* mocenských skupin – především (třebaže ne výhradně) skupin dynastických a aristokratických – jimž hrozilo, že budou vyloučeni ze společenství vznikajících v lidových představách, nebo budou odsunuti na jejich okraj. Začalo tak období jakýchsi tektonických otřesů, které nejprve po roce 1918 a poté po roce 1945 tyto skupiny svrhly do „stok“ Estorilu a Monte Carla. Oficiální nacionalismy představovaly konzervativní, ne-li dokonce reakční *politickou taktiku*, jež vznikla úpravou do značné míry spontánního modelu předcházejících lidových národních hnutí.⁶¹ Rovněž se v konečném důsledku neomezovaly na Evropu a východní Středomoří. Podobnou politiku ve jménu imperialismu prováděly stejné typy skupin také v rozlehlých oblastech Asie a Afriky, které se dostaly do jejich područí v průběhu 19. století.⁶² A konečně: poté co

⁶¹ Již před půl stoletím Jázsi vyjádřil toto podezření: „Člověk si může klást otázku, jestli pozdní imperialistický vývoj nacionalismu opravdu vycházel ze skutečných zdrojů národní ideje, a nikoli pouze z monopolistických zájmů jistých skupin, jimž bylo původní pojetí národních cílů *zcela cizí*.“ Ibid., s. 286. Kurziva autora.

⁶² Tento argument dobře podtrhuje obrácený případ Nizozemské Východní Indie, která byla během svých posledních let do značné míry ovládána prostřednictvím jazyka, který dnes známe jako „indonéštinu“. Domnívám se, že jde o jediný případ, kdy si velká koloniální держава až do samotného konce uchovala neevropský státní jazyk. Tuto anomálii je možné vysvětlit především samotným stářím této kolonie, kterou na počátku 17. století – tedy dlouho před vznikem oficiálního nacionalismu – založila korporace (s názvem Vereenigde Oost-indische Compagnie). Svou roli zde bezpochyby sehrál i jistý nedostatek sebedůvěry na straně Holanďanů, kteří se v moderní době zřejmě domnívali, že jejich jazyk a kultura nemá v Evropě takové postavení jako jazyk a kultura anglická, francouzská, německá, španělská či italská. (Belgičané v Kongu raději používali francouzštinu než vlámsčinu). Posledním důvodem bylo to, že se na tomto území praktikovala velmi konzervativní vzdělávací politika: v roce 1940, kdy počet místního obyvatelstva ve značné míře přesahoval 70 milionů, bylo na univerzitě pouhých 637 „domorodců“ a jen 37 místních obyvatel absolvovalo školu s titulem bakalář. Viz George McI. Kahin, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, s. 32. O případu Indonésie viz dále, Kapitola VII.

tato politická taktika po určité modifikaci pronikla i do neevropských kultur, navázaly na ni a napodobovaly ji vládnoucí skupiny v těch několika málo oblastech, které unikly přímé koloniální nadvládě (například v Japonsku či v Siamu).

Téměř všude oficiální nacionalismus zakrýval nesoulad mezi národem a dynastickou říší. Odtud pramení rozpory, které se projevovaly po celém světě – Slováci se sice měli pomadžarštit, Indové poangličtit a Korejci pojaponštit, ale nemohli se zúčastnit poutí, které by jim dovolily spravovat věci Maďarů, Angličanů či Japonců. Banquet, na který dostali pozvánku, byl nakonec vždycky jen pouhou iluzorní hostinou. Důvodem toho všeho nebyl pouze rasismus. Šlo také o to, že národy – maďarský, anglický či japonský – se začaly objeovat i v samotném jádru impérií a také ony instinktivně kladly odpor „cizí“ vládě. Imperialistická ideologie po roce 1850 tak běžně připomínala kouzelnické eskamotérství. To, že šlo opravdu o pouhý kouzelnický trik, naznačuje například vyrovnanost, s níž se lidové vrstvy nakonec smířily se „ztrátou“ kolonií – dokonce i v případech, jakým bylo Alžírsko, které se právně stalo součástí metropole. Nakonec jsou to vždycky vládnoucí třídy (jistě buržoazie, ale především aristokracie), které dlouho truchlí nad ztrátou impérií a jejich žal má vždycky tak trochu teatrální povahu.

KAPITOLA SEDMÁ

Poslední vlna

První světová válka ukončila věk vznešených dynastií. V roce 1922 už ze scény zmizeli Habsburkové, Hohenzollerni, Romanovci i Osmanci. Berlínský kongres nahradila Liga národů, jejímiž členy se staly i Neevropané. Od této chvíle se národní stát stal legitimní mezinárodní normou, a tudíž i přežívající imperiální mocnosti oblékaly v Lize národů spíše národní kroj než imperiální uniformu. Po katastrofách druhé světové války dosáhl příliv národních států nejvyšší intenzity. V polovině 70. let 20. století se i portugalské impérium stalo záležitostí minulosti.

Nové státy, jež vznikly po druhé světové válce, měly svůj vlastní ráz, který nicméně můžeme pochopit opět pouze prostřednictvím posloupnosti jednotlivých vzorů, o nichž jsme až dosud uvažovali. Tuto rodovou linii lze zdůraznit například tím, že – jak si jistě připomeneme – velké množství těchto (převážně neevropských) národů přijalo za své evropské státní jazyky. Pokud se v tomto ohledu podobaly „americkému“ vzoru, z evropského jazykového nacionalismu převzaly jeho horlivý populismus a z oficiálního nacionalismu politickou taktiku směřující k „rusifikaci“. Bylo tomu tak proto, že Evropané a Američané prošli složitými historickými zkušenostmi, které se po celém světě zakořenily v představách jako standardní vzor, a také proto, že evropské státní jazyky, které tyto nové národy využívaly, byly dě-